

87-ci cild. 857-ci nömrə. Mart 2005-ci il  
Nömrənin mövzusu: «Həbsdə saxlanma»  
Jurnaldan çıxarış

## Beynəlxalq humanitar adət hüququna dair araşdırma: silahlı münaqişə zamanı hüquq normalarını daha yaxşı anlamaq və onlara daha dolğun əməl etmək

Jan-Mari Henkerts\*

Jan-Mari Henkerts Beynəlxalq Qızıl Xaç  
Komitəsinin hüquq şöbəsinin hüquq  
məsləhətçisidir. O, BQXK-nın beynəlxalq  
humanitar adət hüququna dair layihəsinə  
rəhbərlik edir. Beynəlxalq humanitar adət  
hüququna həsr olunmuş iki cildlik kitab Jan-  
Mari Henkerts və Luiza Dosvald-Bekin  
redaksiyası ilə bu yaxınlarda Cambridge  
University Press nəşriyyatında işıq üzü  
görmüşdür.

### Qısa məzmun

Məqalədə BQXK tərəfindən Beynəlxalq Qızıl Xaç Konfransının xahişi ilə beynəlxalq humanitar adət hüququna həsr olunmuş araşdırma aparılmasının səbəbləri izah edilir. Müəlliflər araşdırmanın metodika və strukturunu təsvir edir, qarşılarında onun nəticələrini tam aşkarlamaq və təhlil etmək məqsədini qoymayaraq onun əsas nəticələrini göstərir.

### Giriş

1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının qəbul olunmasından keçən 50 il ərzində demək olar ki, bütün qitələr sayının çoxluğu narahatçılıq doğuran münaqişə arenasına çevrilmişdir. Bu dövr ərzində dörd Cenevrə Konvensiyası və onlara 1977-ci il Əlavə Protokollar hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən və ya birbaşa iştirakını dayandırmış şəxslərə (yaralılar; xəstələr; gəmi qəzasına uğramışlar; silahlı münaqişə ilə əlaqədar səbəblərlə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər və mülki şəxslər) hüquqi müdafiə göstərmişdir. Bununla belə, bu müqavilələrin çoxlu sayda pozulma halları qeydə alınmış, bunun nəticəsində insanların həlak olması və əziyyət çəkməsi müşahidə olunmuşdur. Beynəlxalq humanitar hüquqa daha yaxşı riayət olunsa, bütün bunlardan xilas olmaq olardı.

Ümumi rəyə görə, beynəlxalq humanitar hüququn pozuntuları onun normalarının pis olduğuna görə yox, onlara riayət etməmək istəyi, hüquq tətbiqi mexanizminin qeyri-kamilliyi, bəzi hallarda onların necə tətbiq edilməsinin aydın olmaması və nəhayət, siyasi liderlərin, komandirlərin, kombatantların və ümumən əhəlinin bu normaları bilməməsi səbəbindəndir.

1993-cü ilin avqust-sentyabr aylarında Cenevrədə keçirilmiş Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Beynəlxalq konfransda beynəlxalq humanitar hüququn pozuntuları ilə mübarizənin müxtəlif metodları müzakirə edilmişdir. Bu konfransda yeni müqavilə müddəalarının hazırlanması barədə tövsiyələr verilməyə də, Konfrans iştirakçıları yekdilliklə qəbul olunmuş Yekun Bəyanatda «beynəlxalq humanitar hüquq müddəalarının daha effektiv yerinə yetirilməsinin vacibliyini» təsdiqləmiş və İsveçrə hökumətini

---

\* Müəllif bu məqalənin hazırlanmasında yardım göstərdiyinə görə Erik Monjlara, həmçinin bir sıra faydalı qeydlərinə görə Luiza Dosvald-Bekə və hüquq şöbəsi üzrə kolleqalarına öz təşəkkürünü bildirir. Bu məqalədə göstərilən rəylər müəllifin nöqteyi-nəzərini əks etdirərək Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsinin mövqeyi ilə üst-üstə düşməyə bilər.

«bu hüquqa tam şəkildə riayət olunması və hörmətlə yanaşılmasına yardımın praktik vasitələrini araşdırmaq üçün tərkibcə məhdudiyatsız hökumətlərarası ekspertlər qrupunu yaratmağa və Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Konfransının gələn sessiyasında iştirakçı dövlətlərə təqdim olunacaq hesabat hazırlamağa»<sup>1</sup> çağırışıdır.

1995-ci ilin yanvarında Cenevrədə baş tutmuş Müharibə qurbanlarının müdafiəsi üzrə Hökumətlərarası ekspertlər qrupunun görüşündə BHH-un daha yaxşı öyrədilməsi və daha effektiv implementasiyasını təmin edəcək preventiv tədbirlərin görülməsi də daxil olmaqla, beynəlxalq humanitar hüquqa hörmətin artırılmasına yönəlmiş bir sıra tövsiyələr qəbul olunmuşdur. II tövsiyyədə Hökumətlərarası qrupun ekspertləri məsləhət gördülər ki,

- BQXK-nə müxtəlif regionları və müxtəlif hüquq sistemlərini təmsil edən BHH üzrə mütəxəssislərin köməyi, həmçinin beynəlxalq təşkilatlar və hökumətlərdən olan məşvərətçilərin iştirakı ilə beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı tətbiq edilən BHH-un adət normaları haqqında hesabatın hazırlanması və həmçinin bu hesabatın dövlətlər və səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatlar arasında yayılması təklif olunsun<sup>2</sup>.

1995-ci ilin dekabrında XXVI Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Konfransı bu tövsiyyəni dəstəklədi və beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı tətbiq edilən humanitar hüququn adət normaları haqqında hesabatın hazırlanmasını rəsmən BQXK-nə tapşırıldı<sup>3</sup>. Və nəhayət demək olar ki, on il sonra geniş məşvərətlər və dərin tədqiqatlar nəticəsində 2005-ci ildə bu hesabat beynəlxalq humanitar adət hüququna dair araşdırma formasında dərc edilmişdir<sup>4</sup>.

## Məqsəd

Beynəlxalq humanitar adət hüququ haqqında araşdırmanın məqsədi müqavilə humanitar hüququnun tətbiq edilməsi ilə bağlı olan bir sıra problemlərin aradan qaldırılmasıdır. Müqavilə hüququ yaxşı inkişaf etmiş və bir sıra şəxs kateqoriyalarını müdafiə edərək və icazə verilən hərbi əməliyyatların aparılma üsul və vasitələrini məhdudlaşdıraraq müharibə aparılmasının bir çox aspektlərini əhatə edir. Cenevrə Konvensiyaları və onlara Əlavə Protokollar hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən və ya birbaşa iştirakını dayandırmış şəxslərə ətraflı izah edilmiş müdafiə sistemini ehtiva edir. Bu müharibə aparılma üsul və vasitələri nizamlanmasının kökündə 1868-ci il Sankt-Peterburq Bəyannaməsi, 1899 və 1907-ci illərin Haaqa Əsasnamələri və Müharibədə qazların tətbiqinə qadağa haqqında 1925-ci il Cenevrə Protokolu durur. Yaxın keçmişdə isə bu nizama salınma Bioloji silah haqqında 1972-ci il Konvensiyası, 1977-ci il Əlavə Protokollar, Adi silahların konkret növləri haqqında 1980-ci il Konvensiyası və ona beş protokolda, Kimyəvi silah haqqında 1993-cü il Konvensiyası və Piyadalar əleyhinə minaların qadağan olunması haqqında 1997-ci il Ottava Konvensiyasında inkişaf etdirilmişdir. Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması ətraflı olaraq 1954-cü il Haaqa Konvensiyası və ona iki Protokolla reqlamentləşdirilir. 1998-ci ildə qəbul edilmiş Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu digərləri ilə yanaşı BCM-nin yurisdiksiyasına düşən müharibə cinayətlərinin siyahısını ehtiva edir.

Lakin müasir silahlı münaqişələrdə bu müqavilələrin tətbiq edilməsinə ciddi maneçilik törədən iki amil var. Məhz elə bu, beynəlxalq humanitar adət hüququ haqqında araşdırmanı faydalı və hətta zəruri edir. Birincisi, müqavilələrlə yalnız onları ratifikasiya etmiş dövlətlər bağlı olur. Bu, o deməkdir ki, beynəlxalq humanitar hüquq üzrə müxtəlif müqavilələr konkret silahlı münaqişələrdə iştirak edən dövlətlərin hansı müqavilələri ratifikasiya etməsindən asılı olaraq tətbiq edilə yə və edilməyə bilər. 1949-cu il dörd Cenevrə Konvensiyası demək olar ki, bütün dünya dövlətləri tərəfindən ratifikasiya edilmişdir, lakin bunu beynəlxalq humanitar hüquq üzrə digər müqavilələr haqqında demək olmaz. Hətta 160-dan çox dövlət tərəfindən ratifikasiya edilmiş I Əlavə Protokolun effektivliyi beynəlxalq silahlı münaqişələrdə qarşı-qarşıya duran dövlətlərin heç də hamısı onun iştirakçısı olmadığından aşağı düşmüş olur. Analoji olaraq, ərazisində qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə yer almış dövlətlərin heç də hamısı II Əlavə Protokolu ratifikasiya etmiş 160 dövlətin sırasında deyildir. Bu qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı

<sup>1</sup> Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Beynəlxalq Konfrans, Cenevrə, 30 avqust–1 sentyabr 1993-cü il. Yekun bəyanat. Beynəlxalq Qızıl Xaç Jurnalı, yanvar–fevral 1996, № 8, s. 82.

<sup>2</sup> Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Beynəlxalq ekspertlər qrupunun görüşü, Cenevrə, 23–27 yanvar 1995-ci il, Tövsiyyə II, Beynəlxalq Qızıl Xaç Jurnalı, yanvar–fevral 1996, № 8, s. 84.

<sup>3</sup> XXVI Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Konfransı, Cenevrə, 3–7 dekabr 1995-ci il, Qətnamə I: Beynəlxalq humanitar hüquq: hüquqdan – əmələ. Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Beynəlxalq Konfransın qərarlarının yerinə yetirilməsi üzrə fəaliyyətə dair hesabat, Beynəlxalq Qızıl Xaç Jurnalı, yanvar–fevral 1996, № 8, s. 58.

<sup>4</sup> Jean-Marie Henckaerts and Louise Doswald-Beck, *Customary International Humanitarian Law*, 2 volumes, Volume I. Rules, Volume II. Practice (2 Parts), Cambridge University Press, 2005. Həmçinin bax: Jan-Mari Henkerts və Luiza Doswald-Bek, *Beynəlxalq humanitar adət hüququ: Normalar*, M., BQXK, 2006.

münaqişələrdə dörd Cenevrə Konvensiyası üçün ümumi olan 3-cü maddə bir çox hallarda demək olar ki, müqavilə humanitar hüququn yeganə tətbiq edilə biləcək müddəsidir. Beləliklə, araşdırmanın məqsədi hər şeydən öncə beynəlxalq humanitar hüququn hansı normalarının beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsinə çevrilməsini və buna görə də bu və ya analoji müddələri ehtiva edən müqavilələrin münaqişə tərəflərinin ratifikasiya edib-etməməsindən asılı olmayaraq bütün tərəfləri bağlamasını müəyyən etməkdən ibarət idi.

İkincisi, müqavilə humanitar hüququ hal-hazırda baş verən silahlı münaqişələrin böyük bir hissəsini, yeni beynəlxalq silahlı münaqişələrlə müqayisədə tətbiq edilə biləcək müqavilə normaların sayı əhəmiyyətli dərəcədə az olan, qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələri yetərinə ətraflı reqlamentləşdirmir. Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrə yalnız məhdud sayda müqavilələr şamil edilir. Bunlar Adi silahların konkret növləri haqqında Konvensiya və ona düzəlişlər, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu, Piyadalar əleyhinə minaların qadağan olunması haqqında Ottava Konvensiyası, Kimyəvi silah haqqında Konvensiya, Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyası və ona İkinci Protokol və həmçinin, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, II Əlavə Protokol və dörd Cenevrə Konvensiyası üçün ümumi olan 3-cü maddədir. Təbii ki, ümumi 3-cü maddə əsaslı əhəmiyyət kəsb etsə də, o, yalnız ən minimal standartları müəyyən edir. II Əlavə Protokol ümumi 3-cü maddəyə faydalı əlavə olsa belə, o da beynəlxalq silahlı münaqişələri nizama salan Cenevrə Konvensiyaları və I Əlavə Protokolun normalarına nisbətən daha az detallaşdırılıb.

I Əlavə Protokolda məsələnin forması yox, mahiyyətinə aid 80-dən artıq maddə olduğu halda II Əlavə Protokolda belə maddələrin sayı cəmi 15-dir. Təbii ki, məsələ tək kəmiyyətdə deyil, lakin kəmiyyət amilləri də beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrin müqavilə hüquq reqlamentləşdirilməsində, xüsusən də ətraflı izah edilmiş normalar və detallaşdırılmış təriflər baxımından fərqi kifayət qədər qabarıq şəkildə göstərir. Belə ki, araşdırmanın ikinci məqsədi beynəlxalq adət hüququnun qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələri müqavilə hüququndan daha da detallaşdırılmış şəkildə reqlamentləşdirməsini və bu reqlamentləşdirmənin səviyyəsini müəyyən etməkdən ibarət olmuşdur.

## Metodika

Beynəlxalq Məhkəməsinin Statutunda beynəlxalq adət hüququ «hüquq norması qismində tanınmış ümumi praktika»<sup>5</sup> kimi tərif edilir. Hansısa bir normanın beynəlxalq adətə çevrilməsi üçün geniş etiraf edildiyi kimi, iki element tələb olunur: dövlət praktikası (usus) və obyektiv hüquq nöqtəyi-nəzərindən bu praktikanın normanın xarakterindən asılı olaraq məcburi, qadağan olunmuş və ya icazə verilmiş olmasına (yəni *opinio juris sive necessitatis* – hüququ cəhətdən məcburi norma olmasına) inam. Beynəlxalq Məhkəmə Kontinental şelf haqqında İş üzrə qərarda demişdir: «beynəlxalq hüquqda adət elementlərini ilk növbədə praktikada və dövlətlərin *opinio juris*-ində axtarmağın vacib olması bir aksiomdur»<sup>6</sup>. Bu elementlərin dəqiq mənası və məzmunu elmi dairələrdə geniş müzakirələrin predmeti olmuşdur. Bu araşdırmada ümumi beynəlxalq adət hüququnun bu və ya digər normasının mövcud olub-olmaması məsələsi Beynəlxalq Məhkəmə tərəfindən müəyyənləşdirilmiş klassik yanaşma əsasında həll edilmişdir. Buna misal olaraq Şimal dənizinin kontinental şelfinə dair İş göstərmək olar<sup>7</sup>.

## Dövlət praktikası

Dövlət praktikası məsələsində iki sual ortaya çıxır: birincisi, hansı praktika beynəlxalq adət hüququnun yaranmasına gətirir (dövlət praktikasının seçimi) və ikincisi, bu praktika beynəlxalq adət hüququ normasını müəyyən edirmi (dövlət praktikasının qiymətləndirilməsi).

## Dövlət praktikasının seçimi

Dövlətlərin istər fiziki, istərsə də verbal aktları beynəlxalq adət hüququnun ərsəyə gəlməsinə yardım edən pratikanı təşkil edir. Fiziki aktlar, məsələn, döyüş meydanında davranış, müəyyən silah növlərinin tətbiqi və müxtəlif kateqoriyalı şəxslərlə rəftarı ehtiva edir. Verbal aktlar kateqoriyasına hərbi nizamnamələr, daxili qanunvericilik, milli presedent hüququ, təhlükəsizlik qüvvələri və silahlı qüvvələrin təlimatları, silahlı münaqişə zamanı rəsmi hərbi məlumatlar, diplomatik bəyanatlar, dövlət hüquq məsləhətçilərinin rəyləri, müqavilə layihələrinə dair hökumətlərin şərh, icra hakimiyyəti tərəfindən verilən

<sup>5</sup> Beynəlxalq Məhkəmənin Statutu, maddə 38 (1) (b).

<sup>6</sup> International Court of Justice, *Continental Shelf case (Libyan Arab Jamahiriya v. Malta)*, Judgment, 3 June 1985, *ICJ Reports* 1985, pp. 29 – 30, § 27.

<sup>7</sup> International Court of Justice, *North Sea Continental Shelf case*, Judgment, 20 February 1969, *ICJ Reports* 1969, p. 3.

qərar və qaydalar, beynəlxalq məhkəmə və beynəlxalq forumlarda çıxışlar, beynəlxalq təşkilatların qətnamələrinə dair hökumətin mövqeyi daxildir. Bu siyahı göstərir ki, dövlətin icra, qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının praktikası beynəlxalq adət hüququnun formalaşmasına yardım edə bilər.

Beynəlxalq konfrans və təşkilatlar tərəfindən qətnamələrin hazırlanması və qəbulu, həmçinin səsvermə səbəblərinin izahı da müvafiq dövlətlərin aktları sayılır. Etiraf edilir ki, çox az istisnalar olmaqla, qətnamələr icra üçün məcburi olmadığından bu və ya digər konkret qətnamənin humanitar adət hüququ normasının formalaşmasında rolunun qiymətləndirilməsi onun məzmunundan, məqbulluğundan və müvafiq dövlət praktikasının ardıcılığından asılıdır<sup>8</sup>. Hər hansı bir qətnamənin aldığı dəstəyin nə dərəcədə geniş olması onun əhəmiyyətinə dəlalət edir.

Beynəlxalq məhkəmə instansiyaları milli məhkəmələrdən fərqli olaraq dövlət orqanları sayılmadığından beynəlxalq məhkəmələrin qərarları yalnız beynəlxalq hüququn ikinci dərəcəli mənbələri<sup>9</sup> olaraq dövlətlərin praktikasına daxil deyil. Buna baxmayaraq, bir beynəlxalq məhkəmənin beynəlxalq adət hüququnun hər hansısa bir normasının mövcud olması barədə çıxardığı qərar onun belə qəbul edilməsi üçün sanballı arqument olduğundan beynəlxalq məhkəmələrin qərarları vacibdir. Bundan əlavə, beynəlxalq məhkəmə qərarlarının presedent yaratması sayəsində, bu məhkəmələr dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların sonrakı praktikasına təsir göstərərək beynəlxalq adət hüququ normalarının formalaşmasına yardımçı ola bilər.

Silahlı müxalifət qruplarının praktikası, məsələn, davranış məcəllələri, beynəlxalq humanitar hüququn müəyyən normalarına riayət etmək öhdəlikləri və digər belə bəyanatlar özü-özlüyündə dövlət praktikası sayılır. Təbii ki, belə praktika qeyri-beynəlxalq münaqişələrdə müvafiq normaların tanınmasına bir sübut ola bilər, lakin hüquqi əhəmiyyəti aydın olmadığından ona istinadlar beynəlxalq adət hüququnun mövcudluğuna bir sübut kimi qəbul edilə bilməz. Belə praktikaya misallar bu araşdırmanın ikinci cildində «Digər praktika» başlığı altında göstərilmişdir.

#### Dövlət praktikasının qiymətləndirilməsi

Dövlət praktikasının beynəlxalq adət hüququ norması yaratması üçün kifayət qədər «sıxlığa» malik olmasını müəyyən etmək məqsədilə çəkilməsi vacibdir<sup>10</sup>. Beynəlxalq adət hüququ normasını müəyyən etmək üçün dövlət praktikasının demək olar ki, vahid, geniş və reprezentativ<sup>11</sup> olması gərəkdir. Bunun nə demək olduğu üzərində bir az ətraflı dayanaq.

Birincisi, beynəlxalq adət hüquq normasını yaratmaq üçün dövlətlərin praktikası demək olar ki, vahid olmalıdır. Yəni, dövlətin işləri pərakəndə olmamalıdır. Beynəlxalq Məhkəmənin yurisprudensiyası sübut edir ki, bu praktikaya əks olan hərəkətlər digər dövlətlər tərəfindən pisləndiyindən, müvafiq dövlətin hökuməti isə onu təkzib etdiyindən, bu praktikaya əks olan və onun vahidliyini sarsıdan kimi görünən hərəkətlər həqiqətdə beynəlxalq adət hüquq normasının formalaşmasına mane olmur. Nəticədə, pislənilmə və təkzib edilmə vasitəsilə bu norma yalnız təsdiqlənir<sup>12</sup>.

Bu, ilk növbədə dövlətlərin praktikasında şübhəsiz fəal dəstək verildiyi, lakin çoxsaylı pozuntuları olduğu beynəlxalq humanitar hüquq normalarına aiddir. Əgər pozuntular törətmiş tərəf hərəkətlərinə bəraət qazandıran hər hansı bir hala istinad edir, digər dövlətlər isə bu hərəkətləri pisləyirsə bu, heç bir vəchlə müvafiq normalın mövcudluğunu şübhə altına qoymur. Humanitar adət hüququ normasını dəyişdirmək arzusunda olan dövlətlər bunu hüquq çərçivəsində etdiklərini bəyan etməklə öz rəsmi praktikası vasitəsilə etməlidir.

İkincisi, humanitar adət hüququ normasının mövcud sayılması üçün müvafiq dövlət praktikasının geniş və mötəbər olması gərəkdir. Onun universal olması heç də vacib deyil, onun geniş yayılması kifayət edir<sup>13</sup>. Bu praktikanın həyata keçirilməsində iştirak edən dövlətlərin sayı və payına dair konkret tələblər də yoxdur. Zəruri iştirak dərəcəsinin dəqiq hesabı ona görə mümkün deyil ki, bu meyar sadəcə müəyyən mənada daha çox kəmiyyət yox, keyfiyyət xarakteri daşıyır. Başqa sözlə, məsələ dövlət

<sup>8</sup> Bu şərtlərin məhiyyəti Beynəlxalq Məhkəmə tərəfindən Nüvə silahı və ya onun tətbiqi ilə hədə-qorxu gəlmənin qanuna uyğunluğuna dair Məşvərət rəyində qeyd edilmişdir, 19 July 1996, A/RES/51/45, s. 31 – 32, §§ 70 – 73.

<sup>9</sup> Beynəlxalq Məhkəmənin Statutu, maddə 38 (1) (d).

<sup>10</sup> «Six» tərifini biz ser Hamfri Uoldokdan götürmüşük (Sir Humphrey Waldock, «General Course on Public International Law», *Collected Courses of the Hague Academy of International Law*, Vol. 106, 1962, p. 44).

<sup>11</sup> International Court of Justice, *North Sea Continental Shelf case*, *op. cit.* (qeyd 7), p. 43, § 74.

<sup>12</sup> *Bax*: International Court of Justice, *Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States)*, Merits, Judgment, 27 June 1986, *ICJ Reports*, p. 98, § 186.

<sup>13</sup> International Law Association, Final Report of the Committee on the Formation of Customary (General) International Law, Statement of Principles Applicable to the Formation of General Customary International Law, Report of the Sixty-Ninth Conference, London, 2000, Principle 14, p. 734 (bundan sonra «ILA Report»).

praktikasında iştirak edən dövlətlərin sayında deyil, bu dövlətlərin hansı dövlətlər olmasındadır<sup>14</sup>. Beynəlxalq Məhkəmənin Şimal dənizinin kontinental şelfinə dair işlər barəsində çıxardığı qərarda deyilir ki, müvafiq praktika ilə «maraqlarına birbaşa toxunulan dövlətlər əhatə olunmalıdır»<sup>15</sup>.

Bu əsas mühakimədən iki nəticə irəli gəlir: (1) bütün «məxsusi toxunulan» dövlətlər təmsil olunmuşsa, digər dövlətlərin çoxluğunun fəal iştirakı tələb olunmur – onların «məxsusi toxunulan» dövlətlərin praktikasını razılaşması kifayət edir; (2) «məxsusi toxunulan» dövlətlər praktikanı qəbul etməsələr yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yekdil razılıq tələb olunmasa da, ondan heç vaxt beynəlxalq adət hüququ norması yarana bilməz<sup>16</sup>. Beynəlxalq humanitar hüquq nöqtəyi-nəzərindən, hansı dövlətin «məxsusi toxunulan» sayılması şəraitdən asılı olaraq müxtəlif olacaq. Məsələn, koreci lazer silahının tətbiqi məsələsində «məxsusi toxunulan dövlətlər»ə belə silahı aşkar edilmiş hazırlayanlar və bu silahın tətbiqindən zərər çəkə bilən potensial dövlətlər aiddir. Analoji olaraq, əhalisi humanitar yardıma ehtiyac duyan dövlətlər və bir çox hallarda belə yardım göstərən dövlətlər «məxsusi toxunulan» dövlətlər olacaq. Hər bir beynəlxalq humanitar hüquq normasına dair silahlı münaqişədə iştirak etmiş dövlətlərin bu və ya digər norma barəsində praktikasını silahlı münaqişə ilə bağlı olduğu halda «məxsusi toxunulmuş»lar kateqoriyasına daxil ediləcəyini demək olar. Beynəlxalq humanitar hüququn bəzi sferalarında «məxsusi toxunulan» dövlətlərin ola bilməsinə baxmayaraq, bütün dövlətlərin, hətta münaqişə tərəfiləri olmadığı halda belə, beynəlxalq humanitar hüquqa hər bir dövlətin riayət etməsini tələb etməkdə hüquqi cəhətdən maraqlı olduğunu əminliklə demək olar<sup>17</sup>. Bundan əlavə, bütün dövlətlər digər dövlətlərin istifadə etdikləri müharibə üsul və vasitələrindən zərər çəkə bilər. Deməli, sözün həqiqi mənasında «məxsusi toxunulan» olmasından asılı olmayaraq, bütün dövlətlərin praktikasını nəzərdən keçirilməlidir.

Araşdırmada beynəlxalq humanitar hüquq normalarına qarşı etirazların sistemli şəkildə irəli sürülməsinin hüquqi cəhətdən mümkünlüyü məsələsi tədqiq edilməmişdir. Bir çox müəlliflər hesab edirlər ki, jus cogens normalarına qarşı sistemli şəkildə etiraz etmək olmaz, digərləri isə sistemli etirazlar nəzəriyyəsinin özünün aktuallığına dair şübhələrini bildirirlər<sup>18</sup>. Əgər etiraf etsək ki, sistemli etirazlar irəli sürmək hüquqi cəhətdən mümkündür, belə mövqe tutan dövlət bu normanın formalaşma prosesində olarkən sistemli şəkildə etirazlar irəli sürməli və bu xəttə sadıq qalmalıdır. O ki, qaldı norma təsdiqlənəndən sonra belə yolu tutmağa, bu, icazə verilməzdir<sup>19</sup>.

Təbii ki, beynəlxalq adət hüququ normasının formalaşması üçün vaxta ehtiyac duyulur, lakin bunun üçün tələb edilən dövrün müddətini müəyyən etmək mümkün deyil. Burada həlledici amil vahidlik, genişlik və representativlik nöqtəyi-nəzərindən kifayət qədər «sıxlıq»ın toplanmasıdır<sup>20</sup>.

## Opinio juris

Beynəlxalq adət hüququ normasının müəyyən edilməsi üçün opinio juris tələbi hüquqi nöqtəyi-nəzərdən konkret praktikanın «haqqlı» olaraq həyata keçirilməsinə əminliklə əlaqələndirilir. Praktikanın aldığı forma və onun qanunauyğunluğuna əminlik müvafiq normanın qadağa, müəyyən tərzdə hərəkət etmək öhdəliyi və ya haqqın olması arasında dəyişir.

Araşdırma üzərində iş, praktika və onun qanunauyğunluğuna olan əminlik elementlərini bir-birindən ayırmağın nə dərəcədə çətin olduğunu göstərdi və bu ayırmanın bir çox hallarda nəzəri xarakter daşdığını aşkarladı. Bir çox hallarda eyni hərəkətlər həm praktikanın, həm də onun qanunauyğunluğuna olan əminliyin əksi kimi çıxış edir. Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyasının qeyd etdiyi kimi, Beynəlxalq Məhkəmə «adət hüququnda (hesab edildiyi kimi) iki element varsa, hər ikisi eyni hərəkətdə özünü göstərə bilmədiyini dəqiq şəkildə deməmişdir. Bir çox hallarda onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyil və ya çox çətindir<sup>21</sup>». Bu, hərbi nizamnamələr kimi, dövlətin praktikasına daxil olan və bir çox hallarda eyni vaxtda dövlətin onların qanunauyğunluğuna əminliyini əks etdirən verbal aktlara münasibətdə daha doğrudur.

Kifayət qədər sıx praktika olduqda, bir qayda kimi opinio juris praktikanı özündə əhatə edir və adətən opinio juris ayrıca sübut etməyə ehtiyac olmur. Praktikanın birmənalı olmadığı hallarda opinio juris

<sup>14</sup> *Ibid.*, commentary (d) and (e) to Principle 14, pp. 736 – 737.

<sup>15</sup> International Court of Justice, *North Sea Continental Shelf case*, *op. cit.* (qeyd 7), p. 43, § 74.

<sup>16</sup> ILA Report, *op. cit.* (рейд 13), commentary (e) to Principle 14, p. 737.

<sup>17</sup> Bax: Beynəlxalq humanitar adət hüququ: Normalar, *op. cit.* (qeyd 4), 144-cü normaya şərh.

<sup>18</sup> Bu məsələnin daha dərin müzakirəsi üçün bax: Maurice H. Mendelson, «The Formation of Customary International Law», *Collected Courses of the Hague Academy of International Law*, Vol. 272, 1998, pp. 227 – 244.

<sup>19</sup> ILA Report, *op. cit.* (рейд 13), commentary (b) to Principle 15, p. 738.

<sup>20</sup> *Ibid.*, commentary (b) to Principle 12, p. 731.

<sup>21</sup> *Ibid.*, p. 718, § 10 (c). Məsələnin dərin analizinə bax: Peter Haggenmacher, «La doctrine des deux éléments du droit coutumier dans la pratique de la Cour internationale», *Revue générale de droit international public*, vol. 90, 1896, p. 5.

bu praktikanın adətin formalaşmasında iştirak edib-etməməsi sualına cavab axtarılmasında vacib rol oynayır. Bu, bir çox hallarda dövlətlərin tədbirlərin görülməməsi yəni, hansısa aydın olmayan səbəblərdən tədbirlər görməməsi və ya nəyəsə reaksiya verməməsi ilə bağlı olur. Məhz elə bu hallarda Beynəlxalq Məhkəmə və onun sələfi Daimi Beynəlxalq Ədalət Palatası opinio juris mövcudluğunu birmənalı olmayan praktikaya dair müxtəlif misalların beynəlxalq adət hüququnun formalaşmasına yardım etməsinin təyin olmasını xüsusi olaraq sübut etmişdir<sup>22</sup>.

Bir çox normaları müəyyən hərəkətlərdən çəkinməyi nəzərdə tutan beynəlxalq humanitar hüquq sferasında tədbirlərin görülməməsi xüsusilə çətin bir problem yaradır. Çünki, fəaliyyətsizliyin sadəcə təsadüf yox, ayıq hesaba əsaslanmış olduğunu sübut etmək lazımdır. Müəyyən hərəkətlərdən çəkinməyə tələbi beynəlxalq müqavilə və rəsmi bəyanatlara daxil edildikdə, bir qayda olaraq müvafiq hərəkətlərdən çəkinməyə çağırın hüquq müddələrinin olmasını sübut etmək mümkündür. Bundan başqa, tədbirlərin görülməməsi müvafiq hərəkətin münafişəli sayılmasından sonra baş verə bilər. Bu da, tədbirlərin görülməməsinin heç də təsadüfi olmamasını göstərməyə kömək edir. Bununla belə, fəaliyyətsizliyi hüquqi öhdəliyin dərkinin diktə etməsini sübut etmək asan deyil.

## Müqavilə hüququnun təsiri

Müqavilələr də beynəlxalq adət hüququn mövcudluğunu müəyyən etməyə yardımçı olur. Onlar dövlət tərəfindən bu və ya digər normaların necə görünməsini göstərir. Buna görə də ratifikasiya, şərh və implementasiya məsələləri, o cümlədən düzəlişlər və anlaşma bəyanatları bu araşdırmada öz əksini tapmışlar. Şimal dənizinin kontinental şelfinə dair işlər üzrə qətnamələrdə Beynəlxalq Məhkəmə müqavilənin ratifikasiya səviyyəsinin beynəlxalq adət hüququnun qiymətləndirilməsində meyar ola bilməsini tam aydınlıqla bəyan etmişdir. «Bugünkü günə ratifikasiya və qoşulmaların sayı (39) çox böyük olsa da, çətin ki, kifayət qədər olsun»<sup>23</sup>. Xüsusən də bu, müqavilələrdən kənar praktikanın təzadlı olduğu hallara aiddir. Və əksinə, Nikaraqua haqqında işdə Beynəlxalq Məhkəmə işə qarışmama normasının adət hüququ statusunu qiymətləndirərək, BMT Nizamnaməsinin praktiki olaraq bütün dünya dövlətləri tərəfindən ratifikasiya edilməsinə çox böyük önəm vermişdir<sup>24</sup>. Elə də ola bilər ki, hələ qüvvəyə minməmiş müqavilənin norması adət hüququnu əks etdirsin. Bu, analoji praktikanın o cümlədən, məxsusi toxunulmuş dövlətlər tərəfindən mövcud olduğu və, beləliklə müvafiq normanın onlar tərəfindən də ciddi etirazlara səbəb olmayacağı təqdirdə baş verir<sup>25</sup>.

Praktikada müqavilə normalarının hazırlanması dünya hüquq ictimaiyyətinin diqqətini cəmləşdirməyə yardım edir və dövlətlərin sonrakı davranışına və onların hüquqi əqidələrinə şübhəsiz təsir edir. Bunu Beynəlxalq Məhkəmə Kontinental şelf üzrə işlə bağlı çıxardığı qətnamədə «çoxtərəfli konvensiyaların adətdən törəmə normaların müəyyən edilməsində, təsdiqlənməsində və hətta hazırlanmasında mühüm rol oynaya biləcəyini» bəyan edərək təsdiq etmişdir<sup>26</sup>. Beləliklə, Məhkəmə müqavilələrin qəbul edilməsindən öncə mövcud olmuş beynəlxalq adət normalarını kodifikasiya edə və ya hətta bu müqavilələrdə yer almış normalara əsaslanan yeni adətlərin formalaşmasına təkan verə bilməsini bir daha təsdiq etmişdir. Məhkəmə bundan daha da irəli gedərək «ehtimal ki, ... maraqları məxsusi toxunulan dövlətlərin qoşulması şərtilə konvensiyada çox geniş və səlahiyyətli iştirak özlüyündə kifayət edə biləcəyini» bəyan etmişdir<sup>27</sup>.

<sup>22</sup> Bax, məsələn, Permanent Court of Justice, *Lotus case (France v. Turkey)*, Judgment, 7 September 1972, *PCIJ*, Ser. A, No. 10, p. 28 (Palata, dövlətlərin gəmilərinin göyertəsində qanuna zidd əməllər törətmiş şəxslərin məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edilməməsini onların buna hüququ çatmaması səbəbindən çəkindikləri nəticəsinə gəlmişdir); International Court of Justice, *North Sea Continental Shelf case*, *op. cit.* (qeyd 7), pp. 43–44, §§ 76–77 (Məhkəmə dövlətlərin bərabər uzaqlıq prinsipi əsasında öz kontinental selfinin sərhədlərini müəyyən etmədiklərini, bundan öhdəliklərinin belə olması səbəbindən imtina etdikləri qərarına gəlmişdir) ILA Report, *op. cit.* (qeyd 13), Principle 17 (iv) and commentary.

<sup>23</sup> International Court of Justice, *North Sea Continental Shelf case*, *op. cit.* (qeyd 7), p. 42, § 73.

<sup>24</sup> International Court of Justice, *Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua*, *op. cit.* (qeyd 12), pp. 99–100, § 188. Məhkəmənin qərarı BMT Baş Assambleyasının müvafiq qətnamələri, o cümlədən ümumən səsverməyə qoyulmadan qəbul edilmiş dövlətlər arasında dostluq əlaqələri haqqında 2625 (XXV) sayılı Qətnaməsinin aldığı geniş dəstəyə də əsaslanmışdır.

<sup>25</sup> International Court of Justice, *Continental Shelf case*, *op. cit.* (qeyd 6), p. 33, § 34. (Dəniz hüququ haqqında BMT Konvensiyasının müstəsna iqtisadi zonalara dair, ələxsus da xüsusi toxunulan dövlətlərdən gəlmiş tələblərin sayı 56-nı keçməsindən qüvvəyə minməməsinə baxmayaraq, Məhkəmə müstəsna iqtisadi zona termininin beynəlxalq adət hüququna daxil olmasını qərara almışdır)

<sup>26</sup> International Court of Justice, *Continental Shelf case*, *op. cit.* (qeyd 6), p. 42, § 73. Həmçinin bax: ILA Report, *op. cit.* (qeyd 13), Principles 20–21, 24 and 27, pp.754–765.

<sup>27</sup> International Court of Justice, *North Sea Continental Shelf case*, *op. cit.* (qeyd 7), p. 42, § 73. Həmçinin bax: ILA Report, *op. cit.* (qeyd 13), Principles 20–21, 24 and 27, pp.754–765.

Araşdırmada geniş ratifikasiyanın yalnız göstərici olması və praktikanın digər elementləri, o cümlədən bu müqavilənin iştirakçısı olmayan dövlətlərin praktikasını ilə qarşılıqlı əlaqədə qiymətləndirilməli olan tarazlaşdırılmış yanaşma tətbiq edilir. Dövlətlərin ardıcıl praktikasını vacib müsbət sübut kimi, iştirakçı olmayan dövlətlərin əks praktikasını isə vacib əksdən sübut kimi nəzərdən keçirilmişdir. Həllədiçilə amil kimi bu və ya digər müqavilə iştirakçısı olan dövlətlərin həmin müqavilədə iştirakçı olmayan dövlətlərə qarşı praktikasını da araşdırılmışdır.

Beləliklə, araşdırma tək beynəlxalq humanitar hüquq üzrə müvafiq müqavilələrdə iştirak etməyən dövlətlərin praktikasını nəzərdən keçirilməsi ilə məhdudlaşmayıb. Əgər yalnız Əlavə Protokolları ratifikasiya etməmiş 30-dan çox ölkənin praktikasını nəzərə alınsaydı, bu, beynəlxalq adət hüququnun geniş və reprezentativ praktikaya əsaslanması tələbinə zidd olardı. Beləliklə, beynəlxalq adət hüququnun mövcudluğunu müəyyən edərkən, I Əlavə Protokolu araşdırma dərc edilən anadək 162 dövlət, II Əlavə Protokolu isə 157 dövlətin ratifikasiya etməsi faktını nəzərə alınmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, araşdırmanın məqsədi beynəlxalq humanitar hüququn hər bir müqavilə normasının adət təbiətini üzə çıxarmaq deyildi və buna görə də, onun mövcud müqavilələrin strukturuna uyğun gəlməsi vacib hesab edilməmişdir. Burada müxtəlif məsələlər daha çox beynəlxalq adət hüququnun hansı normasının dövlətlərin bununla bağlı praktikasını əsasında induksiya yolu ilə izah edilə bilməsi üçün təhlil olunmuşdur. Hər bir müqavilə müddəasının adət və ya qeyri-adət təbiətinin aşkarlanması təhlilini nəzərdə tutmayan yanaşma seçildiyindən, bu və ya digər normanın sadəcə bu araşdırmada yer almaması səbəbindən adət norması olmaması nəticəsi düzgün deyil.

## Araşdırmanın təşkili

BQXK-nə verilmiş mandatı ən yaxşı şəkildə yerinə yetirmək məqsədilə müəlliflər araşdırmanın Rəhbər Komitəsini<sup>28</sup> təşkil edən beynəlxalq hüquq üzrə ekspertlər qrupu ilə məsləhətləşmələr aparmışlar. 1996-cı ilin iyununda Rəhbər Komitə fəaliyyət planını qəbul etmiş və elə həmin ilin oktyabrında təqdidatlar başlamışdır. Burada dövlətlərin praktikasını əks etdirən istər beynəlxalq, istərsə də milli mənbələrdən istifadə edilmişdir. İş, fəaliyyət planında müəyyən edilmiş araşdırmanın hissələrinə müvafiq olaraq altı istiqamətdə aparılmışdır:

- fərqləndirmə prinsipi;
- xüsusi müdafiyyə malik olan şəxslər və obyektlər;
- müharibə aparılmasının konkret üsulları;
- silah;
- mülki şəxslər və sıradan çıxmış şəxslərlə rəftar;
- implementasiya.

## Milli mənbələrdə tədqiqatlar

Milli mənbələrə daxilədən yol tapmaq asan olduğundan müvafiq dövlətlərin tədqiqatçalarına yardım üçün müraciət etmək qərarı alınmışdır. Bundan ötrü təxminən 50 ölkədən (Afrikada 9, Amerikada 11, Asiyada 15, Avstraliyada 1 və Avropada 11) tədqiqatçılar qrupu seçilmiş və onlara öz dövlətlərin praktikasını haqqında məruzə hazırlamaq tapşırılmışdır<sup>29</sup>. Ölkələr müharibə üsul və vasitələrin geniş dairəsinin tətbiqi ilə aparılmış son zamanlarkı müxtəlif silahlı münaqişələrin təcrübəsini nəzərə alaraq coğrafi təmsilçilik prinsipi əsasında seçilmişdir.

Dövlət praktikasına dair hesabatlarla əhatə olunmayan ölkələrin hərbi nizamnamələri və milli qanunvericiliyi də araşdırılmış və ümumiləşdirilmişdir. Bu iş BQXK nümayəndəliklərinin köməyi ilə bütün dünyada aparılmış, BQXK-nin beynəlxalq humanitar hüquq üzrə Məsləhət Xidməti isə milli qanunvericiliklə bağlı geniş sənədlər toplusu yığmışdır.

## Beynəlxalq mənbələrdə tədqiqatlar

<sup>28</sup> Rəhbər Komitəyə professorlar Jorj Abi-Saab, Salah El-Din Amer, Uve Brinq, Erik David, Con Düqar, Florentino Feliçano, Horst Fişer, Fransuaza Hempson, Teodor Meron, Cəmsid Momtaz, Milan Şaxoviç və Raul Emilio Vinuesa daxil olmuşlar.

<sup>29</sup> Afrika: Anqola, Botsvana, Cənubi Afrika, Efiopiya, Əlcəzair, Misir, Nigeriya, Ruanda və Zimbabve; Amerika: Amerika Birləşmiş Ştatları, Argentina, Braziliya, Çili, Kanada, Kolumbiya, Kuba, Nikaraqua, Peru, Salvador və Uruqvay; Asiya: Çin, İndoneziya, İordaniya, İran, İraq, İsrail, Hindistan, Filippin, Koreya Respublikası, Küveyt, Livan, Malaziya, Pakistan, Suriya və Yaponiya; Avropa: Almaniya, Belçika, Bosniya və Herseqovina, Böyük Britaniya, Fransa, İspaniya, İtaliya, Niderland, Rusiya Federasiyası, Xorvatiya və Yuqoslaviya.

Beynəlxalq mənbələrdən dövlətlərin praktikasını haqqında məlumatlar hər biri araşdırmanın bir hissəsinə müvafiq istiqamətlərdə diqqətini cəmləşdirmiş altı qrup tərəfindən toplanmışdır.<sup>30</sup> Bu qruplar BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən Afrika İttifaqı (səbiq Afrika Birliyi Təşkilatı), Avropa Şurası, Fars Körfəzi Dövlətləri Əməkdaşlıq Şurası, Avropa İttifaqı, Ərəb Dövlətləri Liqası, Amerika Dövlətləri Təşkilatı, İslam Konfransı Təşkilatı və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatında tədqiqatlar aparmışlar. Precedent hüququ haqqında materiallar beynəlxalq adət hüququ normasının mövcudluğunu sübuta yetirmək üçün lazım olan qədər toplanılmışdır.

## Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsinin arxivlərində tədqiqatlar

Beynəlxalq və milli mənbələrdə aparılmış tədqiqatlara əlavə olaraq, BQXK son zamanlardakı təxminən 40 silahlı münaqişəyə (Afrikada 21, Amerikada 2, Asiyada 8 və Avropada 8)<sup>31</sup> aid öz şəxsi arxivlərini də təhlil etmişdir. Ümumən, münaqişələr elə seçilirdi ki, dövlət praktikasını haqqında hesabatlarla əhatə olunmamış ölkə və münaqişələr də araşdırmada öz əksini tapsın.

Tədqiqatların eyni anda üç istiqamətdə – beynəlxalq və milli mənbələrdə, həmçinin BQXK-nin arxivlərində – aparılması sayəsində dünyanın bütün regionlarının praktikasını əks etdirmək mümkün olmuşdur. Lakin gəlin realist olaq: araşdırma heç də mükəmməl deyil. O, müasir beynəlxalq adət hüququnun təsdiqinin nəticəsi olması üçün son 30 ilin praktikasını üzərində cəmləşib, lakin zərurət yarandıqda daha ilkin praktikadan da misallar gətirir.

## Eksreptlərlə məsləhətləşmələr

BQXK məsləhətləşmələrinin birinci mərhələsi çərçivəsində beynəlxalq ekspertlər qruplarına toplanmış praktika əsasında adət hüququnun ilkin qiymətləndirilməsini əhatə edən bir növ xülasə tərtib etməyi təklif etmişdir. Bu xülasələr Rəhbər Komitə tərəfindən 1998-ci ildə Cenevrədə keçirilmiş üç sessiyasında müzakirə edilmişdir. Sonradan məsləhətləşmələrin ikinci turu çərçivəsində bu xülasələr lazımı qaydada redaktə edilmiş və bütün dünya regionlarından olan akademik dairələri və hökumətləri təmsil edən ekspertlərin müzakirəsinə verilmişdir. BQXK bu ekspertləri 1999-cu ildə Cenevrədə keçirilmiş Rəhbər Komitənin iki sessiyasında şəxsi qismdə iştiraka dəvət etmişdir. Orada onlar toplanmış praktikanın qiymətləndirilməsində yardım etmiş və qüsuruları aşkara çıxarmışlar<sup>32</sup>.

## Hesabatın yazılması

Rəhbər Komitənin verdiyi və hökumətlər və akademik dairələri təmsil edən ekspertlər qrupunun redaktə etdiyi qiymətləndirmə yekun hesabatın yazılması üçün əsas olmuşdur. Araşdırma müəllifləri praktikanı bir daha nəzərdən keçirmiş, adətin mövcudluğunu yenidən qiymətləndirmiş, normaların ardıcılığına və ifadələrinə təzədən baxmış və şərhlər layihəsini tərtib etmişlər. Bu şərhlər öz qeydlərinin təqdim edilməsi üçün Rəhbər Komitəyə, qeyd edilmiş ekspertlər qrupuna və BQXK-nin hüquq şöbəsinə

<sup>30</sup> Fərqləndirmə prinsipi: professor Jorj Abi-Saib (məruzəçi) və Jan-Fransua Keqiner (tədqiqatçı); xüsusi müdafiəyə malik olan şəxslər və obyektlər: professor Horst Fişer (məruzəçi), Qreqor Şotten və Hayke Şpiker (tədqiqatçılar); müharibə aparılmasının konkret üsulları: professor Teodor Meron (məruzəçi) və Rişar Deqane (tədqiqatçı); silah: professor Uve Brinq (məruzəçi) və Qustav Lind (tədqiqatçı); mülki şəxslər və sıradan çıxmış şəxslərlə rəftar: Fransuaza Hempson (məruzəçi) və Kamill Qiffar (tədqiqatçı); implementasiya: Erik David (məruzəçi) və Rişar Deqane (tədqiqatçı).

<sup>31</sup> Afrika: Anqola, Burundi, Çad, Çad-Liviya, Konqo Demokratik Respublikası, Cibuti, Eritreya-Yəmən, Efiopiya (1973-1994 illər), Liberiya, Mozambik, Namibiya, Nigeriya-Kamerun, Ruanda, Seneqal, Seneqal-Mavritaniya, Syerra-Leone, Somali, Somali-Efiopiya, Sudan, Uqanda və Qərbi Saxara; Amerika: Qvatemala və Meksika; Asiya: Əfqanıstan, Kamboca, Hindistan (Camu və Kəşmir), Papua Yeni Qvineya, Şri-Lanka, Tacikistan, Yəmən və Yəmən-Eritreya (bax həmçinin: Afrika); Avropa: Ermənistan-Azərbaycan (Dağlıq Qarabağ), Kipr, keçmiş Yuqoslaviya (Yuqoslaviyada (1991-1992 illər) münaqişə, Bosniya və Hersoqovində (1992-1996 illər) münaqişə, Xorvatiyada (Krainada) (1992-1995) münaqişə), Gürcüstan (Abxaziya), Rusiya Federasiyası (Çeçenistan) və Türkiyə.

<sup>32</sup> Məşvərətlərdə şəxsi qismdə akademik dairələr və hökumətləri təmsil edən aşağıdakı ekspertlər iştirak etmişlər: Abdalla Ad-Douri (İraq), Pol Berman (Böyük Britaniya), Sədi Çaycı (Türkiyə), Maykl Kaulinq (Cənubi Afrika), Edvard Kamminqz (ABŞ), Antonio de İkasa (Meksika), Yoram Dinşteyn (İsrail), Jan-Mişel Favr (Fransa), Uilyam Fenrik (Kanada), Diter Flek (Almaniya), Xuan Karlos Qomes Ramires (Kolumbiya), Cəmsid A. Həmid (Pakistan), Arturo Ernandes-Basave (Meksika), İbrahim İdriss (Efiopiya), Həssən Qassim Juni (Livan), Kennet Keyt (Yeni Zelandiya), Qithu Muiqai (Keniya), Reyn Müllerson (Estoniya), Bara Nyanq (Seneqal), Məhəmməd Olvan (İordaniya), Raul S. Panqalanqan (Filippin), Stelios Perrakis (Yunanistan), Paulu Serciu Pinyeyru (Braziliya), Arpad Prandler (Macarıstan), Pemmaracu Şrinivasa Rao (Hindistan), Kamilo Reyes Rodriqes (Kolumbiya), İtse E. Saqai (Nigeriya), Harold Sandoval (Kolumbiya), Sombun Sanqiyabut (Tailand), Marat A. Sarsembayev (Qazaxstan), Məhəmməd Aziz Şuxri (Suriya), Parlaunqan Sixombinq (İndoneziya), Ceffri Ceyms Skillen (Avstraliya), Qoşun Sun (Çin), Bəxtiyar Tuzmuxamedov (Rusiya) və Karol Volfke (Polşa).

təklif olunmuşdur. Mətnə son dəyişikliklər edildikdən sonra ifadə edilmiş qeydləri nəzərə almaqla onun yekun redaksiyası işlənilib hazırlanmışdır.

## Qısa nəticələr

Cenevrə Konvensiyaları müddələrinin böyük əksəriyyəti, o cümlədən ümumi olan 3-cü maddə beynəlxalq adət hüququna aid olan sayılır<sup>33</sup>. Sonra, bu gün Cenevrə Konvensiyalarının 192 iştirakçısı vardır və praktik olaraq bütün dövlətlər onunla müqavilə hüququ aləti kimi bağlıdır. Buna görə də, Konvensiya müddələrinin adət təbiəti araşdırmada xüsusi olaraq tədqiq edilmir. Burada əsas diqqət bütün dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edilməmiş müqavilələrlə, o cümlədən Əlavə Protokollar, Mədəni sərvətlərin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyası və silah tətbiqini nizamlayan bir sıra konkret xarakterli konvensiyalarla qaydaya salınan məsələlərə yönəldilmişdir.

Aşağıda göstərilən beynəlxalq adət hüququ normaları siyahısında bu və ya digər normanın nə üçün adət norması sayılması şərh edilmir və belə nəticənin əsaslandığı praktika göstərilir. Normaların adət hüququna aid edilməsinə dair cavablar araşdırmanın birinci cildində, müvafiq praktika isə ikinci cildində göstərilmişdir.

## Beynəlxalq silahlı münaqişələr

I Əlavə Protokol nəinki onun qəbul edilməsindən əvvəl mövcud olmuş beynəlxalq adət hüququ normalarını kodlaşdırdı, hətta yeni adət normaların formalaşması üçün əsas qoydu. Araşdırma çərçivəsində toplanmış praktika istər beynəlxalq, istərsə də qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə I Əlavə Protokolun dövlətlərin praktikasına dərin təsirini sübut edir (bax: aşağı). Xüsusən də, araşdırma I Əlavə Protokolun əsas prinsiplərinin çox geniş – onun ratifikasiya statistikasına əsasən fərz ediləndən də daha geniş – vüsət aldığını göstərdi.

Araşdırma müxtəlif müqavilə normalarının adət təbiətini aşkarlamaq məqsədi güdməsədə işin yekun mərhələsində müqavilə normalarına identik və ya analoji olan adət normalarının çoxsaylı olması aşkarlandı. I Əlavə Protokolun müddəaları sırasında analoqları olan adət normalarına misal kimi, xüsusən kombatantlar və mülki şəxslər arasında, mülki və hərbi obyektlər arasında fərqləndirmə prinsipi<sup>34</sup>; qarışıq xarakterli həmlələrə qadağa<sup>35</sup>; həmlə zamanı mütənəsiblik prinsipi<sup>36</sup>; həmlə zamanı və onun nəticələrin qarşısını almaq məqsədilə bütün mümkün ehtiyat tədbirlərini görmək öhdəliyi<sup>37</sup>; tibbi və ruhani heyəti, tibbi birləşmələr və sanitari nəqliyyatını<sup>38</sup>, humanitar yardımın təqdim edilməsini təmin edən heyət və obyektləri<sup>39</sup> və həmçinin milki jurnalistləri<sup>40</sup> müdafiə və onlara hörmət etmək öhdəliyi; tibbi vəzifələri yerinə yetirən şəxslərə müdafiəni təmin etmək öhdəliyi<sup>41</sup>; demilitarizasiya edilmiş zonalar və müdafiə olunmayan yerlərə həmlələrin qadağası<sup>42</sup>; sıradan çıxmış düşmən hərbiçilərini müdafiə etmək və onlarla mərhəmətlə davranmaq öhdəliyi<sup>43</sup>; aclıqdan müharibə aparılması vasitəsi kimi istifadə etməyə qadağa<sup>44</sup>; mülki əhalinin sağ qalması üçün zəruri olan obyektlərə qarşı həmlələrə qadağa<sup>45</sup>; xəyanətə və emblemlərin sui-istifadəsinə qadağa<sup>46</sup>; mülki şəxslərin və sıradan çıxmış şəxslərin malik olduğu əsas zəmanətlərə riayət etmək öhdəliyi<sup>47</sup>; itkin düşmüş şəxslərin qeydiyyatını aparmaq öhdəliyi<sup>48</sup> və uşaqlar və qadınlara təqdim edilən xüsusi müdafiəni<sup>49</sup> göstərmək olar.

<sup>33</sup> Beynəlxalq Məhkəmənin Nüvə silahı və ya onun tətbiqi ilə hədə-qorxu gəlmənin qanuna uyğunluğuna dair Məşvərət rəyi, op. cit. (qeyd 8), pp. 34–35, §§ 79 və 82 (Cenevrə Konvensiyalarına dair), and *Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua*, op. cit. (qeyd 12), p. 114, § 218 (ümumi 3-cü maddəyə dair).

<sup>34</sup> Bax: Beynəlxalq humanitar adət hüququ: Normalar, op. cit. (qeyd 4), Normalar 1–7.

<sup>35</sup> Elə orada, Normalar 11–13.

<sup>36</sup> Elə orada, Norma 14.

<sup>37</sup> Elə orada, Normalar 15–24.

<sup>38</sup> Elə orada, Normadar 25 və 27–30.

<sup>39</sup> Elə orada, Normalar 31–32.

<sup>40</sup> Elə orada, Norma 34.

<sup>41</sup> Elə orada, Norma 26.

<sup>42</sup> Elə orada, Normalar 36–37.

<sup>43</sup> Elə orada, Normalar 46–48.

<sup>44</sup> Elə orada, Norma 53.

<sup>45</sup> Elə orada, Norma 54.

<sup>46</sup> Elə orada, Normalar 57–65.

<sup>47</sup> Elə orada, Normalar 87–105.

<sup>48</sup> Elə orada, Norma 117.

<sup>49</sup> Elə orada, Normalar 134–137.

## Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr

Son onilliklər ərzində beynəlxalq humanitar hüququn təqdim etdiyi müdafiənin təsirini qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrə də şamil etmək tələbinin mövcud olmasına dəlalət edən kifayət qədər böyük təcrübə toplanmışdır. Müvafiq praktika qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı tətbiq edilən adət hüququnun formalaşmasına gözə çarpan təsir göstərmişdir. I Əlavə Protokol kimi II Əlavə Protokol da praktika üçün çox böyük nəticələr vermişdir. Nəticədə, onun bir çox müddəaları bu gün beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsi kimi qəbul edilir. II Əlavə Protokolun müddəaları sırasında analoqu olan və adətə çevrilən normalara misal olaraq mülki şəxslərə qarşı həmlələrə qadağa<sup>50</sup>; tibbi və ruhani heyəti, tibbi birləşmələr və sanitar nəqliyyatını müdafiə və hörmət etmək öhdəliyi<sup>51</sup>; tibbi vəzifələri yerinə yetirən şəxslərə müdafiəni təmin etmək öhdəliyi<sup>52</sup>; aclığı müharibə aparılması vasitəsi kimi istifadə etməyə qadağa<sup>53</sup>; mülki əhalinin sağ qalması üçün zəruri olan obyektlərə qarşı həmlələrə qadağa<sup>54</sup>; mülki şəxslərin və sıradan çıxmış şəxslərin malik olduğu əsas zamanətlərə riayət etmək öhdəliyi<sup>55</sup>; yaralı, xəstə və gəmi qəzasına uğramışları axtarmaq, müdafiə və onlara hörmət etmək öhdəliyi<sup>56</sup>; ölümlərin cəsədlərini axtarmaq və onlara hörmətlə yanaşmaq öhdəliyi<sup>57</sup>; azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərə müdafiəni təqdim etmək öhdəliyi<sup>58</sup>; mülki əhalinin zorla yerdəyişməsinə qadağa<sup>59</sup> və uşaqlar və qadınlara təqdim edilən xüsusi müdafiəni<sup>60</sup> göstərmək olar.

Lakin beynəlxalq adət hüququnun daxili silahlı münaqişələrin reqlamentləşdirilməsinə verdiyi ən böyük töhfə onun II Əlavə Protokolun müddəaları çərçivəsindən kənara çıxmasıdır. Həqiqətən də, praktika II Əlavə Protokolun rudimentar müddəalarından daha çox detallaşdırılmış bir sıra adət normasının yaranmasına səbəb olmuş və beləliklə, daxili münaqişələrin reqlamentasiyasında mövcud olan ciddi boşluqları doldurmuşdur.

Məsələn, II Əlavə Protokol hərbi əməliyyatların aparılmasını ən ümumi formada nizamlayır. Belə ki, 13-cü maddə nəzərdə tutur ki, «nə bütövlükdə mülki əhali, nə də ayrı-ayrı mülki şəxslər ... döyüş əməliyyatlarında birbaşa iştirak etdikləri hallar və bu müddət ərzində istisna olmaqla həmlə obyektinə ola bilməzlər». I Əlavə Protokoldan fərqli olaraq, II Əlavə Protokol fərqləndirmə və tarazlıq prinsiplərinə aid xüsusi norma və tərifləri ehtiva etmir.

Hərbi əməliyyatların aparılmasını nizamlayan II Əlavə Protokolda mövcud nöqsanları bir çox hallarda qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə tətbiq oluna bilən I Əlavə Protokolun müddəalarına analoji normalara həyat vermiş dövlət praktikası doldurmuşdur. Onlar müharibə aparılmasının baza prinsiplərini əhatə edərək xüsusi müdafiəyə malik olan şəxslər və obyektlərə və hərbi əməliyyatların aparılmasının konkret metodlarına aid normaları ehtiva edir<sup>61</sup>.

Analoji olaraq, II Əlavə Protokolda humanitar yardıma ehtiyacı olan mülki əhaliyə dair çox ümumi norma var. 18 (2) maddəyə müvafiq «əgər mülki əhali onun sağ qalması üçün zəruri olan ehtiyatların olmamasından hədsiz məhrumiyət çəkərsə ... mülki əhali üçün müstəsna olaraq humanitar və qərəzsiz xarakter daşıyan və hər hansı əlverişsiz fərq qoyulmadan yardım əməliyyatları həyata keçirilir». I Əlavə Protokoldan fərqli olaraq, II Əlavə Protokol yardım əməliyyatlarında iştirak edən obyekt və heyətin müdafiə və hörmət edilməsini tələb edən, münaqişə tərəflərini ehtiyacı olan mülki əhali üçün nəzərdə tutulan humanitar yardımın tez və maneəsiz keçirilməsini və əməliyyatda iştirak edən müvafiq icazəsi olan heyətin hərəkət azadlığının təmin olunmasına kömək göstərməsinə məcbur edən xüsusi müddəaları ehtiva etmir. Bu barədə həmin tələblərin dolayısıyla Protokolun 18 (2) maddəsində nəzərdə tutulduğunu demək olar. Hər necə olursa olsun, bu tələblər həmin sahədə geniş, reprezentativ və praktik olaraq vahid praktika nəticəsində istər beynəlxalq, istərsə də daxili beynəlxalq silahlı münaqişələrdə tətbiq edilə biləcək beynəlxalq adət hüququ normalarına çevrilmişdir.

<sup>50</sup> Elə orada, Norma 1.

<sup>51</sup> Elə orada, Normalar 25 və 27–30.

<sup>52</sup> Elə orada, Norma 26.

<sup>53</sup> Elə orada, Norma 53.

<sup>54</sup> Elə orada, Norma 54.

<sup>55</sup> Elə orada, Normalar 87–105.

<sup>56</sup> Elə orada, Normalar 109–111.

<sup>57</sup> Elə orada, Normalar 112–113.

<sup>58</sup> Elə orada, Normalar 118–119, 121 və 125.

<sup>59</sup> Elə orada, Norma 129.

<sup>60</sup> Elə orada, Normalar 134–137.

<sup>61</sup> Bax, məsələn, Normalar 7–10 (hərbi və mülki obyektlər arasında fərqləndirmə), Normalar 11–13 (qarıxıq xarakterli həmlələr), Norma 14 (həmlə zamanı tarazlıq), Normalar 15–21 (həmlə zamanı ehtiyat tədbirləri), Normalar 22–24 (həmlənin nəticələrinə dair ehtiyat tədbirləri), Normalar 31–32 (yardım əməliyyatlarında iştirak edən humanitar heyət və obyektlər), Norma 34 (mülki jurnalistlər), Normalar 35–37 (müdafiə altında olan zonalar), Normalar 46–48 (heç kəsi sağ qoymamaq əmrini), Normalar 55–56 (humanitar yardım) və Normalar 57–65 (yalan).

Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, həm I Əlavə Protokol, həm də II Əlavə Protokol yardım əməliyyatlarının keçirilməsi üçün maraqlı tərəflərin razılığını tələb etsələr də<sup>62</sup>, praktikaya dair toplanmış materialların bir çoxunda bu tələb qeyd olunmur. Şübhəsiz ki, burada humanitar təşkilatın müvafiq tərəfin razılığı olmadan fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. Lakin ona bu razılığa rədd cavabı tutarlı dəlillər olmadan verilə bilməz. Əgər mülki əhalinin aclıqla üz-üzə qalması və qərəzsizlik prinsipi əsasında heç bir əlverişsiz fərq qoymayan yardım göstərən humanitar təşkilatın vəziyyəti yaxşılığa doğru dəyişə bilməsi müəyyən edilə, müvafiq tərəf öz razılığını verməyə borcludur<sup>63</sup>. Baxmayaraq ki, özbaşına rədd cavabı qəbul edilməz sayılsa da, praktika müvafiq tərəfin yardım əməliyyatına nəzarət etmək hüququnu tanıyır və burada iştirak edən humanitar heyət bu ölkəyə girişə aid daxili qanunvericilik və təhlükəsizlik tələblərinə riayət etməyə borcludur.

## Gələcəkdə tədqiq edilməli olan məsələlər

Araşdırma, praktikada qeyri-müəyyənlik olan bir sıra sahələri də üzə çıxarmışdır. Məsələn, «kombatantlar» və «mülki şəxslər» anlayışları beynəlxalq silahlı münaqişələr üçün dəqiq müəyyən edilmişdir<sup>64</sup>, lakin daxili münaqişələrə dair praktika isə hərbi əməliyyatlar aparılması üçün müxalif silahlı birləşmələrin iştirakçıları kombatantlar və ya mülki şəxslər sayıb-saymamaq sualına birmənalı cavab verimər. Xüsusən də, müxalif silahlı birləşmələrin iştirakçıları hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak edərkən həmlələrdən müdafiəni itirmiş mülki şəxslər sayılması və ya özü özlüyündə qanuni həmlə obyektı olması aydın deyil. Bu qeyri-aydınlıq öz əksini müqavilə hüququnda da tapmışdır. Belə ki, II Əlavə Protokolun bir çox müddəalarında mülki şəxs və mülki əhali anlayışları istifadə edilə də, orada bu anlayışların tərifi verilmir<sup>65</sup>. Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı tətbiq edilən sonrakı müqavilələrdə də «mülki şəxslər» və «mülki əhali» terminləri tərifi edilməmiş istifadə olunur<sup>66</sup>.

Bununla həm beynəlxalq, həm də qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrin nizama salınmasında daha bir qeyri-aydınlıq zonası bağlıdır. Bu, «hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak» anlayışının dəqiq tərifi olmamasıdır. Həmlələrdən müdafiəni itirmə məsələsi ilə hər şey aydındır və o, mülki şəxsin silah və ya digər vasitələri düşmən tərəfin silahlı qüvvələrinin şəxsi heyət və ya mülkiyyətinə qarşı zorakılıq aktlarını həyata keçirilməsi üçün tətbiqi zamanı heç bir mübahisə doğurmur. Bununla belə, «hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak» anlayışının şərhinə kömək etməyən və ya cüzi kömək edən çox böyük həcmdə praktika mövcuddur. O, ya hər bir konkret hal üçün qiymətləndirmə aparılmasını təki edir, ya da mülki şəxslər üçün hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirakın həmlələrdən müdafiəni itirməsinə gətirən ümumi normanı sadəcə təkrar edir. Burada şübhələr olduqda şəxsi necə təsnifatlandırma məsələsi də yaranır. Bu qeyri-müəyyənlikləri nəzərə alaraq, BQXK «hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak» anlayışını birinci iclası 2003-cü ildə keçirilmiş ekspertlər iclaslarının çağırılması vasitəsilə həll etməyə çalışır<sup>67</sup>.

Tarazlıq prinsipinin tətbiqi və həcmi barədə sual da açıq olaraq qalır. Araşdırma bu prinsipin geniş dəstəyə malik olmasını aşkarlamış, praktika isə hərbi üstünlük və mülki əhali sırasında kənar itkilər arasında tarazlığın necə qorunması haqqında müqavilə hüququnun müddəaları ilə müqayisədə heç bir yenilik gətirməmişdir.

## Hərbi əməliyyatların aparılmasının seçilmiş məsələləri

I və II Əlavə Protokollar təhlükəli qüvvələri ehtiva edən obyekt və qurğulara həmlələri, həmin həmlələrin bu qüvvələri azad etməsi və mülki əhali arasında böyük itkilərə səbəb olması təqdirində, hətta belə obyektlərin hərbi obyekt olmasına baxmayaraq, qadağan edən yeni normanı müəyyən etmişdir<sup>68</sup>. Bu konkret normaların adət hüququnun bir hissəsinə çevrilib-çevrilməməsi aydın olmasa da, praktika dövlətlərin belə obyekt və qurğuların hərbi obyekt olduğu təqdirdə bu obyektlərə həmlələr zamanı böyük

<sup>62</sup> Bax: I Əlavə Protokol, 70 (1) maddə və II Əlavə Protokol, 18 (2) maddə.

<sup>63</sup> Bax: Yves Sandoz, Christophe Swinarski, Bruno Zimmermann (eds.), *Commentary on the Additional Protocols*, ICRC, Geneva, 1987, § 4885; bax həmçinin: § 2805. (§ 4885 üçün bax həmçinin, 12 avqust 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına 8 iyul 1977-ci il Əlavə Protokolların şərhli. II Əlavə Protokolun şərhli, BQXK, Moskva, 1998.)

<sup>64</sup> Bax: Beynəlxalq humanitar adət hüququ: Normalar, op. cit. (qeyd 4), Normalar 3 (kombatantlar), Norma 4 (silahlı qüvvələr) və Norma 5 (mülki şəxslər və mülki əhali).

<sup>65</sup> II Əlavə Protokol, 13–15 və 17–18 maddələr.

<sup>66</sup> Bax, məsələn: Adi silahların konkret növləri haqqında Konvensiyaya düşəlişlərlə II Protokol, 3(7)–(11) maddə; Adi silahların konkret növləri haqqında Konvensiyaya III Protokol, 2-ci maddə; Piyadalar əleyhinə minaların qadağan edilməsinə dair Ottava Konvensiyası, preambula; Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu, 8 (2)(e)(i) və (viii) maddə.

<sup>67</sup> Bax: Direct Participations in Hostilities under International Humanitarian Law, Report prepared by the International Committee of the Red Cross, Geneva, September 2003. Məruzə ilə BQXK-nin [www.icrc.org](http://www.icrc.org) ünvanlı saytında tanış olmaq olar.

<sup>68</sup> I Əlavə Protokol, 56 (1) maddəsi (2-ci bənddə göstərilmiş istisnalarla), II Əlavə Protokol, 15-ci maddə (istisnasız).

kənar itkilər olmasının yüksək riskini başa düşdüklerini göstərir. Bunula belə, dövlətlər istənilən silahlı münaqişə çərçivəsində həmlələr zamanı təhlükəli qüvvələrin azad olmasına və mülki əhali arasında böyük itkilərin baş verməsinə dair xüsusi ehtiyat tədbirləri görülməsini və müvafiq tələbin istənilən silahlı münaqişə zamanı tətbiq edilən beynəlxalq adət hüququna daxil edilmiş sayılmasını etiraf edir.

I Əlavə Protokolun tətbiq etdiyi daha bir yeni norma ətraf mühitə uzunmüddətli, geniş və ciddi ziyan vurmaq məqsədi güdən və ya vura biləcəyi gözlənilən müharibə üsul və vasitələrinin istifadəsinə qadağa olmuşdur. Bəzi dövlətlərin bu normanın nüvə silahına tətbiq edilmədiyinə və buna görə də özlərini onunla bağlı hesab etmədiklərinə dair çoxsaylı iddialarına baxmayaraq, I Əlavə Protokolun qəbul olunma vaxtından indiyədək bu qadağa dövlətlərin praktikasında o qədər geniş dəstək almışdır ki, adət hüququnun normasına çevrilmişdir<sup>69</sup>. Araşdırma müəllifləri bu konkret normadan daha uzaq gedərək təbii mühitin mülki obyekt hesab edildiyi və mülki obyekt olaraq digər mülki obyektləri müdafiə edən prinsip və normalarla, xüsusən də fərqləndirmə və tarazlıq prinsiplərilə, həmçinin həmlə zamanı ehtiyat tədbirlərinin görülməsi tələbilə müdafiə olunması nəticəsinə gəlmişlər. Bu, hərbi obyekt olmadıqda təbii mühitin heç bir elementinin həmlə obyektinə çevrilməməsi və əldə edilməsi nəzərdə tutulan birbaşa və konkret hərbi üstünlüyə nisbətən təbii mühitə vurulmuş kənar ziyanın həddən ziyadə ola biləcəyi güman edilsə hərbi obyektə həmlənin qadağan olunması deməkdir. Məsələn, nüvə silahının tətbiqi və ya onunla hədə-qorxu gəlməyə dair Məşvərət rəyində Beynəlxalq Məhkəmə bəyan etmişdir ki, «dövlətlər qanuni hərbi məqsədlərə nail olunması zamanı zərurət və tarazlığın qiymətləndirilməsində ekoloji mülahizələri nəzərə almalıdırlar»<sup>70</sup>. Bundan əlavə, münaqişə tərəfləri hərbi əməliyyatlar apararkən təbii mühitə təsadüfi ziyanın vurulması və ya onun hər halda minimuma edirilməsi üçün bütün ehtiyat tədbirləri görməlidir. Bəzi hərbi əməliyyatların təbii mühitə vura biləcəyi nəticələr barədə dəqiq elmi məlumatların olmaması münaqişə tərəfini göstərilən ehtiyat tədbirlərinin görülməsindən azad etmir<sup>71</sup>.

Bir sıra məsələlər də var ki, onlara Əlavə Protokollarda birbaşa toxunulmur. Məsələn, Əlavə Protokollarda sülhün dəstəklənməsi üzrə missiyalarda istifadə edilən heyətin və obyektlərin müdafiəsinə aid konkret müddəalar yoxdur. Praktikada belə heyət və belə obyektlərə mülki şəxslərin və mülki obyektlərin malik olduğu müdafiəyə ekvivalent həmlələrdən müdafiə hüququ təqdim olunurdu. Nəticədə, dövlətlərin praktikasında beynəlxalq humanitar hüquqa müvafiq mülki şəxslər və mülki obyektlərin malik olduğu müdafiə hüququndan istifadəsi ərzində BMT Nizamnaməsi əsasında həyata keçirilən sülhün dəstəklənməsi üzrə missiyalarında iştirak edən heyət və obyektlərə həmlələrin qadağası norması yaradılmış və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutuna daxil edilmişdir. Bu norma istənilən silahlı münaqişələrdə tətbiq edilən beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsinə çevrilmişdir<sup>72</sup>.

Hərbi əməliyyatların aparılmasına dair bir sıra məsələlər, çoxdan bəri beynəlxalq silahlı münaqişələrə tətbiq edilən adət hüququ sayılan Haaqa Əsasnaməsi ilə tənzimlənir<sup>73</sup>. Eyni zamanda Əsasnamənin bəzi normaları öz təsdiqini adət normaları qismində qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə də tapır. Məsələn, 1) ələ keçirməni və ya məhv edilməni hərbi mülahizələrin təkidlə tələb etdiyi hallar istisna olmaqla düşmənin mülkiyyətinin ələ keçirilməsi və ya məhv edilməsini və 2) mülkiyyətin talanını qadağan edən beynəlxalq adət hüququnun köhnə normaları qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə də tətbiq edilir. Talan – düşmən tərəfdən olan mülkiyyətçilərin zorla mülkiyyətlərindən məhrum edilməsi və onun şəxsi və ya xüsusi istifadə üçün mənimlənməsidir<sup>74</sup>. Hər iki qadağa düşmən tərəfin hərbi mülkiyyətinin qənimət qismində ələ keçirilməsi adət praktikasına aid deyil.

Beynəlxalq adət hüququna müvafiq olaraq komandirlər istənilən əlaqə vasitələrinin istifadəsi ilə bir-birilə qeyri-düşməncəsinə təmaslar qura bilər, lakin bu təmaslar vicdan əsasında olmalıdır. Praktika bu təmasların parlamentyor deyilən vasitəçilərin və ya digər çoxsaylı vasitələrin, o cümlədən telefon və ya radio vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü göstərir. Parlamentyor əks tərəflə təmas yaratmaq tapşırığı almış və buna görə də toxunulmaz olan münaqişə tərəflərinin birinə aid şəxsdir. Özünü parlamentyor kimi təqdim etməyin ənənəvi üsulu – ağ bayraq altında çıxış etmək – qüvvədə qalmış hesab edilmişdir. Əlavə olaraq, etiraf olunmuş praktika kimi münaqişə tərəflərinin təmaslarına yardım məqsədilə üçüncü tərəfə, məsələn himayəçi dövlətə və ya onun əvəzedicisi qismində fəaliyyət göstərən neytral və qərəzsiz beynəlxalq təşkilata, o cümlədən BXQK-nə, həmçinin digər beynəlxalq

<sup>69</sup> Bax: Beynəlxalq humanitar adət hüququ: Normalar, op. cit. (qeyd 4), Norma 45.

<sup>70</sup> Bax: Beynəlxalq Məhkəmənin Nüvə silahı və ya onun tətbiqi ilə hədə-qorxu gəlmənin qanuna uyğunluğuna dair Məşvərət rəyi, op. cit. (qeyd 8), §30.

<sup>71</sup> Bax: Beynəlxalq humanitar adət hüququ: Normalar, op. cit. (qeyd 4), Norma 44.

<sup>72</sup> Elə orada, Norma 33.

<sup>73</sup> Bax, məsələn: International Military Tribunal at Nuremberg. *Case of the Major War Criminals*, Judgment, 1 October 1946, *Official Documents*, Vol. 1, pp. 253–254.

<sup>74</sup> Bax: Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, Cinayət elementləri, Talan şəklində Müharibə cinayəti (Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu, 8(2)(b)(xvi) və (e) (v) maddəsi).

təşkilata və ya sülhməramlı qüvvələrə müraciət etməyin mümkünlüyü sayılmışdır. Toplanmış praktikadan aydın olmuşdur ki, istər beynəlxalq, istərsə də qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə müxtəlif təşkilat və təsisatların vasitəçi qismində danışıqlarda çıxış etmişlər və buna ümumi razılıq var idi. Parlamentyora aid normaların kökü Haaqa Əsasnaməsinə gedib çıxır və onlar beynəlxalq silahlı münaqişələr üçün artıq adət xarakteri almışdır. Son yarım əsr ərzində toplanmış praktika onların qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr üçün də adət kimi nəzərdə tutulmasını göstərir<sup>75</sup>.

Praktika mədəni sərvətlərin qorunmasını təmin edən normaların iki hüquq mənbəyinin olmasını göstərir. Bunlardan biri hərbi əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı hərbi obyektlər olmadığı təqdirdə tarixi abidə, elmi, bədii, təhsil, xeyriyyə və kilsə təsisatlarına ziyan vurulmaması üçün xüsusi qayğı göstərilməsini tələb edən Haaqa Əsasnaməsidir. Haaqa Əsasnaməsi həmçinin belə təsisatların və abidələrin qəsdən ələ keçirilməsini, məhvini və ya ziyan vurulmasını qadağan edir. Beynəlxalq silahlı münaqişələrdə çoxdan bəri adət normaları sayılan bu normalar hal-hazırda qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə də adət normaları kimi tanınır.

İkinci mənbə «hər bir xalqın mədəni irsi üçün böyük əhəmiyyətə malik sərvətlərə» şamil olunan Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının konkret müddəalarıdır. Bu konvensiya belə sərvətlərin işarələnməsi üçün xüsusi nişan tətbiq etmişdir. Hal-hazırda adət hüququ hərbi zərurətin təkidlə tələb etmədiyi hallarda belə sərvətləri həmlə obyektinə çevirməyi və belə sərvətlərin dağıdılması və ya zərər çəkməsi məqsədlərlə istifadəsini qadağan edir. O, həmçinin qeyd edilmiş sərvətlərə qarşı istənilən oğurluq, soyğunçuluq və ya hər hansı bir formada qeyri-qanunui mənimsəmə aktları, həmçinin istənilən vandalizm aktlarını qadağan edir. Bu qadağalar Haaqa Konvensiyasının müddəalarına müvafiqdir və böyük əhəmiyyətə malik mədəni sərvətlərin qorunması sahəsində Konvensiyanın dövlət praktikasına təsirindən xəbər verir.

## Silah

Həddən ziyadə zədələr və izafi itiriblər törədən, həmçinin öz təbiətinə görə seçimsiz sayılan silahın tətbiq edilməsini qadağan edən ümumi prinsiplər istənilən münaqişələr üçün adət xarakterli prinsiplərə aid edilmişdir. Buna əlavə olaraq, dövlət praktikasında bu prinsiplər əsasında müəyyən silah növlərinin tətbiqinə (və ya tətbiqinin bəzi tiplərinə) beynəlxalq adət hüququndan törəmə qadağa təsdiqlənmişdir: zəhər və zəhərlənmiş silah; bioloji silah; kimyəvi silah; müharibə aparılması üsulu kimi istifadə olunan iğtişaşların qarşısı alınma vasitələri; müharibə aparılması üsulu kimi istifadə olunan herbisidlər<sup>76</sup>; asan açılan və yastılanan güllələr ; şəxsi heyətə qarşı partlayıcı güllələrin tətbiqi; əsas təsiri insan bədənində rentgen şüası ilə aşkarlanmayan qəlpələrlə zərər vurmaq olan istənilən silah növünün tətbiqi; beynəlxalq humanitar hüquqa müvafiq xüsusi müdafiəyə malik şəxslər və mülkiyyətə hər hansı bir vasitə ilə bağlı və ya assosiasiya edilən və ya mülki şəxsləri hər hansı bir vasitə ilə cəlb edən mina-tələlər; hərbi əməliyyatlarda xüsusi olaraq məhz və ya o cümlədən insanın müdafiə edilməmiş görmə orqanlarına daimi korluq gətirilməsinə yönəlmiş lazer silahının tətbiqi.

Özü özlüyündə adət hüququ ilə qadağan edilməyən bəzi silah növləri bir sıra məhdudiyyətlərin təsiri altına düşür. Məsələn, bu, piyadalar əleyhinə minalar və yandırıcı silahlara aiddir.

Yerüstü minaların qarışıq təsirini minimuma endirmək üçün xüsusi ehtiyat tədbirləri görülməlidir. Söhbət ələxsus yerüstü minalardan istifadə edən münaqişə tərəfinin imkan daxilində onların qoyulma yerini qeydiyyata alması prinsipindən gedir. Fəal döyüş əməliyyatların başa çatmasından sonra o, minaları yığışdırmalı və ya hər hansı bir digər vasitə ilə onları mülki əhali üçün təhlükəsiz etməli və ya erazini onlardan təmizləmək üçün yardım göstərməlidir.

Ottava Konvensiyasının ratifikasiyalarının sayı artıq 140-a çatmışdır və bu rəqəm getdikcə artmaqdadır. Belə ki, indən sonra dövlətlərin bir çoxu piyadalar əleyhinə minaları istehsal etməmək, tətbiq etməmək, ötürməmək və toplamaq müqavilə öhdəliyi ilə bağlıdır. Konvensiyada iştirak etməyən dövlətlərin çox böyük həcmdə əks praktikası sayəsində bu qadağa hal-hazırda beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsinə çevrilməməsinə baxmayaraq, praktiki olaraq bütün dövlətlər, o cümlədən Ottava Konvensiyasına qoşulmayan və piyadalar əleyhinə minaların dərhal qadağan edilməsinin tərəfdarı olmayan dövlətlər bu silah növünün kökünün kəsilməsi yönündə işin zəruriliyini etiraf edir.

<sup>75</sup> Bax: Beynəlxalq humanitar adət hüququ: Normalar, op. cit. (qeyd 4), Normalar 67–69.

<sup>76</sup> Bu norma bizi bir sıra digər beynəlxalq adət hüququ normalarına, xüsusən də, bioloji və kimyəvi silahın qadağan edilməsi, hərbi obyektlər gizlədilmədiyi təqdirdə bitki qatına zərbə endirilməsinə qadağa, həmlənin əldə edilməsi nəzərdə tutulan konkret və birbaşa hərbi üstünlüyə nisbətən mülki əhali arasında kənar insan tələfatı, mülki şəxslərin yaralanması və mülki obyektlərə təsadüfi ziyan vurulması ilə və ya hər ikisi ilə birgə nəticələrinin həddən ziyadə olması təqdirdə qadağan edilməsi, təbii mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ciddi ziyan vurulmasına qadağa normalarına müraciət etdirir. Bax: *Ibid.*, Norma 76.

İnsanlara qarşı yandırıcı silahın tətbiqi düşmənin sıradan çıxarılması üçün daha yüngül xəsarət yetirən silahın istifadəsi mümkün olmadığı hallar istisna olmaqla qadağan edilmişdir. Bundan əlavə onun tətbiqi zamanı mülki əhali arasında təsadüfi qurbanların olmaması və istənilən halda sayının minimuma endirilməsi, mülki şəxslərin yaralanmaması və mülki obyektlərə xəsarət yetirilməməsi üçün bütün ehtiyat tədbirləri görülməlidir.

Bu normaların bir çoxu əzəldən yalnız beynəlxalq silahlı münaqişələrdə tətbiq olunan müqavilə müddəalarına müvafiqdir. Sonradan, məsələn qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə də tətbiq olunan Adi silahların konkret növləri haqqında Konvensiyanın II Protokoluna 1996-cı ildə düzəlişlərin və həmin Konvensiyanın I–IV Protokollarının təsirini qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrə şamil edən düzəlişin 2001-ci ildə qəbulu ilə vəziyyət tədricən dəyişməyə başlamışdır. Adət hüququ ilə qoyulmuş yuxarıda qeyd edilən qadağa və məhdudiyyətlər istənilən silahlı münaqişədə qüvvədədir.

BQXK beynəlxalq humanitar adət hüququ haqqında araşdırma aparılmasına mandat alarkən Beynəlxalq Məhkəmə BMT Baş Assambleyasının sorğusuna əsasən nüvə silahının tətbiqi və ya onunla hədə-qorxunun qanuniliyinə dair məşvərət rəyi hazırlayırdı. Buna görə də, BQXK bu məsələ üzrə öz təhlilini aparmaqdan imtina etmişdir. Öz məşvərət rəyində Beynəlxalq Məhkəmə «nüvə silahı ilə hədə-qorxu və ya onun tətbiqi silahlı münaqişə zamanı tətbiq edilən beynəlxalq humanitar hüququn tələbləri ilə, xüsusən də beynəlxalq humanitar hüquq norma və prinsiplərinin tələbləri ilə uyğunlaşmalıdır» yekdil rəyə gəlmişdir<sup>77</sup>.

Bu nəticə ona görə vacibdir ki, bir çox dövlətlər I Əlavə Protokol üzrə danışıqlarda onun təsirinin nüvə silahının tətbiqinə şamil edilməyəcəyini anlayaraq iştirak etmişlər. Lakin Məhkəmənin rəyi hərbi əməliyyatlar aparılmasına aid normaların və silah tətbiqinin ümumi prinsiplərinin nüvə silahının tətbiqinə dair də qüvvədə olması deməkdir. Bu normaların və prinsiplərin həyata keçirilməsi naminə Məhkəmə qət etmişdir ki, «ümumən nüvə silahı ilə hədə-qorxu və ya onun tətbiqi silahlı münaqişə zamanı tətbiq edilən beynəlxalq hüquq normalarına, xüsusən də humanitar hüquq norma və prinsiplərinə zidd olardı»<sup>78</sup>.

## Əsas zəmanətlər

Əsas zəmanətlər münaqişə tərəfinin əlində olan hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak etməyən və ya iştirakını dayandırmış bütün mülki şəxslərə, həmçinin sıradan çıxmış şəxslərə şamil olunur. Əsas zəmanətlərin digərlərindən üstün olması və bütün şəxslərə tətbiq edilməsini nəzərə alaraq, araşdırmada onların müxtəlif şəxslər kateqoriyasına tətbiq ediləcək ayrı-ayrı normalara bölünməsi aparılmamışdır.

Bütün bu əsas zəmanətlər istər beynəlxalq, istərsə də qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrə tətbiq ediləcək beynəlxalq humanitar hüququn sarsılmaz fundamentinə əsaslanır. Araşdırmada əsas zəmanətlərlə bağlı normaların çoxu müvafiq adət normalarının mahiyyətini ən yaxşı tərzdə əks etdirdiyinə görə humanitar hüququn ənənəvi ifadələri ilə verilmişdir<sup>79</sup>. Bununla yanaşı, bəzi normalar elə tərzdə ifadə edilmişdir ki, hər hansı bir konkret mövzuya aid, məsələn mükafatlandırmadan məcburi əməyə qeyri-qanuni cəlb etməni, zorla yoxa çıxmaları, qeyri-qanuni dustaqlıqda saxlanmanı qadağan edən normalar və ailə həyatına hörmət tələb edən norma kimi bir sıra ətraflı izah edilmiş müddəaların məğzini əks etdirsin<sup>80</sup>.

Zəruri hallarda araşdırmaya, o cümlədən əsas zəmanətlərə həsr edilmiş bölməyə, beynəlxalq insan hüquqları hüququ üzrə praktika da daxil edilmişdir. Bu, insan hüquqları üzrə müqavilələrdə dəqiq müəyyən edildiyi kimi, beynəlxalq insan hüquqları hüququnun silahlı münaqişələr zamanı da tətbiq olunmasına görə edilmişdir. Düzdür, fəvqəladə hallar zamanı bəzi müddəalardan geri çəkilməyə icazə verilir. İnsan hüquqları hüququnun silahlı münaqişələr zamanı tətbiq edilməsi faktı dövlət praktikasında, hüquq mühafizə təşkilatlarının fəaliyyətində və Beynəlxalq Məhkəmənin qərarlarında öz çoxsaylı təsdiqini

<sup>77</sup> Beynəlxalq Məhkəmənin Nüvə silahı və ya onun tətbiqi ilə hədə-qorxu gəlmənin qanuna uyğunluğuna dair Məşvərət rəyi, op. cit. (qeyd 8), s. 42.

<sup>78</sup> Elə orada; həmçinin bax: United Nations General Assembly, 51st session, First Committee, Statement by the International Committee of the Red Cross, UN Doc. A/C.1/51/PV.8, 18 October 1996, p. 10. BQXK-nin bəyanatı Beynəlxalq Qızıl Xaç Jurnalı, № 14, yanvar–fevral 1997, s. 143–144 dərc edilmişdir («BQXK nüvə silahının istifadəsinin beynəlxalq humanitar hüquq normalarına uyğun gəlməsini çətin təsəvvür olunmasını hesab edir»).

<sup>79</sup> Bu normalar mülki şəxslərlə və sıradan çıxmış şəxslərlə heç bir əlverişsiz fərq qoymadan insani rəftar edilməli, qətlərin qadağan edilməsi, işgəncə, qeyri-insani və ya qəddar rəftara və insan ləyaqətini təhqir etməyə, o cümlədən təhqiredici və ya alçalıcı rəftara qadağa, cismani cəzalara qadağa, qeyd edilən şəxslərə fiziki əllilik yetirilməsinə, üzərlərində tibbi və elmi təcrübələrin keçirilməsinə qadağa, zorlama və cinsi zorakılığın istənilən formasına qadağa, köləlik və istənilən formada qul alverinə qadağa, girov götürülməsinə qadağa, canlı siperlərin istifadəsinə qadağa, ədalətli məhkəmə icraatı zəmanətləri, kollektiv cəzalara qadağa, mülki şəxslərin və sıradan çıxmış şəxslərin əqidəsinə və dininə hörmətlə yanaşma tələbinə müvafiq əsas zəmanətləri ehtiva edir. Bax: Beynəlxalq humanitar adət hüququ: Normalar, supra. (qeyd 4), Normalar 87–94, 96–97 və 100–104.

<sup>80</sup> Elə orada, Normalar 95, 98–99 və 105.

tapmışdır<sup>81</sup>. Bu yaxınlarda Beynəlxalq Məhkəmə işğal olunmuş Fələstin ərazilərində səddin tikilməsinin hüquqi nəticələrinə dair rəyində təsdiq etmişdir ki, «insan hüquqları üzrə konvensiyaların verdiyi müdafiə silahlı münaqişə zamanı dayandırılmır» və «sırf beynəlxalq insan hüquqları hüququnun və ya beynəlxalq humanitar hüququn kompetensiyasına aid edilə biləcək hüquqlar var, lakin beynəlxalq hüququn bu hər iki sahəsinin qüvvəsinin şamil edildiyi hüquqlar da vardır»<sup>82</sup>. Bu arada qeyd etmək lazımdır ki, araşdırma yalnız analoji beynəlxalq humanitar hüquq prinsiplərini təsdiq etmək, gücləndirmək və şərh etmək üçün daxil edilmiş insan hüquqları hüququ sahəsində praktikanı qiymətləndirmək məqsədini öz qarşısına qoymur.

## İmplementasiya

Beynəlxalq humanitar hüququn implementasiyasına aid bir sıra normalar humanitar adət hüququnun bir hissəsinə çevrilmişdir. Ələxsus da, hər bir münaqişə tərəfi beynəlxalq humanitar hüquqa riayət etməli və öz silahlı qüvvələri, həmçinin nəzarəti, rəhbərliyi və ya faktiki təlimatları ilə fəaliyyət göstərən şəxslər və qruplar tərəfindən ona riayət olunmasını təmin etməlidir. Beləliklə, müxalifət silahlı birləşmələri də daxil olmaqla hər bir münaqişə tərəfi öz silahlı qüvvələrini beynəlxalq humanitar hüquqa müvafiq hazırlanmasını təşkil etməyə borcludur. Bu ümumi öhdəliklərlə yanaşı, dövlətlər üçün məcburi olan daha konkret implementasiya mexanizmləri var. Bu mexanizmlərin müxalifət silahlı birləşmələri ilə bağlılığı aydın deyil. Məsələn, silahlı qüvvələrə beynəlxalq humanitar hüquqa riayət etməyi nəzərdə tutan əmr və təlimatlar dərc etmək öhdəliyi beynəlxalq hüquqda müxalifət silahlı qrupları üçün yox, dövlətlər üçün açıq-aydın şəkildə müəyyən edilmişdir. Müxalifət silahlı birləşmələri üçün yox, dövlətlər üçün müəyyən edilmiş silahlı qüvvələrdə zəruri hallarda müvafiq səviyyəli komandirlərə beynəlxalq humanitar hüququn tətbiq olunmasına dair məsləhətlər verən hüquq məsləhətçilərinin olması öhdəliyi də vəziyyət analojidir.

Bundan əlavə, dövlət ona aid edilən beynəlxalq humanitar hüquq pozuntularına görə məsuliyyət daşıyır və dəymiş ziyan və xəsarətləri tam şəkildə kompensasiya etməyə borcludur. Bununla belə, müxalifət silahlı qrupları iştirakçılarının törətdiyi pozuntulara görə analoji məsuliyyət daşması və bu məsuliyyətin nəticələri barədə aydınlıq yoxdur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müxalifət silahlı qrupları beynəlxalq humanitar hüquqa riayət etməli və «məsul komandanlıq»<sup>83</sup> altında olmalıdır. Yəni, müxalifət silahlı qrupların oraya daxil olan şəxslərin hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşmasını demək olar. Belə məsuliyyətin nəticələri aydın deyil. Belə ki, müxalifət silahlı qrupların hansı dərəcədə yetirdikləri ziyanın tam şəkildə qaytarması məsələsində müəyyənlik yoxdur, baxmayaraq ki, bir çox ölkələrdə ziyan çəkmişlər ziyan vuranların dəyən ziyanın ödənilməsinə dair vətəndaş iddiası qaldıra bilər.

Şəxsi cinayət məsuliyyətinə gəldikdə isə, beynəlxalq humanitar hüquq onu müharibə cinayətləri törətmiş, müharibə cinayətləri törətmək əmri vermiş və ya müharibə cinayətlərinin törədilməsinə görə komandir və ya başçı qismində digər şəkildə məsuliyyət daşımış hər bir kəs üçün nəzərdə tutur. Müharibə cinayətləri rejiminin implementasiyası, yeni istintaqı və şübhəli bilinənlərin məhkəmə təqibi dövlətlərin öhdəliyidir. Bunu dövlətlər həmin məqsədlə yaradılmış beynəlxalq və ya qarışıq tribunallar vasitəsilə edə bilər.

## Nəticə

Araşdırmanın məqsədi beynəlxalq humanitar hüququn hər bir müqavilə normasının adət təbiətinin aşkarlanması yox, mövcud olan problemlərin təhlili vasitəsilə dövlət praktikasından induksiya yolu ilə hansı beynəlxalq adət hüququ normalarının çıxmasını müəyyən etmək idi. Lakin araşdırma nəticələrinin səthi icmalı müqavilə hüququnun ehtiva etdiyi norma və prinsiplərin praktikada geniş vüsət almasını və beynəlxalq adət hüququnun formalaşmasına güclü təsir etməsini göstərir. Sonuncunun bir hissəsi olaraq onlar müvafiq müqavilələri ratifikasiya edib-etməməsindən asılı olmayaraq bütün dövlətləri və, söhbət qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrin bütün tərəflərinə tətbiq edilən normalardan gedirsə, müxalifət silahlı birləşmələrini bağlayır.

Araşdırma bir çox beynəlxalq adət hüququ normalarının həm beynəlxalq, həm də qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə tətbiq edilməsini göstərir. O, dövlət praktikasının mövcud müqavilə hüququnu nə dərəcədə qabaqlaması və qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə tətbiq olunan normaların

<sup>81</sup> Bax həmçinin: 32-ci fəsilə giriş, Əsas zəmanətlər.

<sup>82</sup> International Court of Justice, *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territories*, Advisory Opinion, 9 July, 2004, § 106.

<sup>83</sup> II Əlavə Protokol, 1 (1) maddəsi.

fəaliyyət sferasını necə genişləndirməsi barədə təsəvvür yaradır. Nəticədə, hərbi əməliyyatların və daxili silahlı münaqişələrdə şəxslərlə rəftarın nizama salınması müqavilə hüququnda yazılmışdan daha da tam və ətraflı olmuşdur. İndi humanitar və hərbi nöqtəyi-nəzərdən bu tam və ətraflı rəqlamentasiyanın nə dərəcədə kifayət sayılmasını və ya daha da inkişaf etdirilməsini müəyyənləşdirmək qalıb.

Müqavilə hüququnda olduğu kimi, beynəlxalq adət hüququ normalarının praktiki implementasiyası bilgilərin yayılması, təlimatlandırma və hüquqi tətbiq vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Bu normalar milli qanunvericiliyə və hərbi nizamnamələrə daxil edilmədiyi təqdirdə bunu etmək lazımdır.

Bundan əlavə, araşdırma hüququn kifayət qədər aydın olmadığı sahələri və məsələn, qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə mülki şəxslərin tərifi, hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak anlayışı, həmçinin tarazlıq prinsipinin həcmi və tətbiqi kimi aydınlıq tələb edən məqamlarını üzə çıxarır.

Bugünkü günə olan nailiyyətlər nöqtəyi-nəzərdən və hələ də görülməli olan işi nəzərə alaraq, bu araşdırmaya beynəlxalq humanitar hüququn norma və prinsiplərinin daha yaxşı anlaşılmasına və bu sahədə həmrəyliyin əldə edilməsinə yönəlmiş yeni bir prosesin bitməsi kimi yox, başlanğıcı kimi baxmaq lazımdır. Bu proses çərçivəsində aparılmış araşdırma hüququn implementasiyası, şərhli və ola bilsin ki, inkişafı üzrə zənginləşdirici müzakirələr və dialoq üçün əsas ola bilər.

## Əlavə. Humanitar adət hüququ normalarının siyahısı

Bu siyahı beynəlxalq humanitar adət hüququna həsr edilmiş araşdırmanın birinci cildində ifadə edilən nəticələrin əsasında tərtib edilmişdir. Araşdırma beynəlxalq humanitar hüququn heç də hər müqavilə normasının adət təbiətini aşkarlamaq məqsədini güdmədiyindən onun mövcud müqavilə strukturlarına uyğun gəlməsi vacib deyil. Normanın tətbiq sferası kvadrat mötərizələrdə göstərilmişdir. BSM ixtisarı beynəlxalq silahlı münaqişələrdə, QBSM ixtisarı isə qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə tətbiq edilən adət normaları deməkdir. Sonuncu halda bəzi normalara dair göstərilir ki, onlar buna dəlalət edən praktikanın olması, lakin onun həcmi kifayət dərəcədə olmadığından «ehtimal» ki, tətbiq edilir.

### Fərqləndirmə prinsipi

#### Mülki şəxslər və kombatantlar arasında fərqləndirmə

Norma 1. Münaqişə tərəfləri hər zaman mülki şəxslər və kombatantlar arasında fərq qoymalıdır. Həmlələr yalnız kombatantlara qarşı yönəle bilər. Həmlələr mülki əhaliyə qarşı yönəle bilməz [BSM/QBSM].

Norma 2. Əsas məqsədi mülki əhalini terror etmək olan zorakılıq əməlləri və ya zorakılıqla hədələmə qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 3. Tibbi və ruhani heyətdən başqa silahlı münaqişə tərəfinin silahlı qüvvələrinin şəxsi heyətinə daxil olan bütün şəxslər kombatantlar sayılır [BSM].

Norma 4. Münaqişə tərəfinin silahlı qüvvələri tabeçiliyində olanların davranışına görə bu tərəf qarşısında məsuliyyət daşıyan şəxsin komandanlığı altında olan bütün təşkilatlanmış silahlı qüvvələr, qruplar və birləşmələrdən ibarətdir [BSM].

Norma 5. Mülki şəxslər silahlı qüvvələrin şəxsi heyətinə daxil olmayan şəxslərdir. Mülki əhali bütün mülki olan şəxslərdən ibarətdir [BSM/QBSM].

Norma 6. Mülki şəxslər döyüş əməliyyatlarında bilavasitə iştirak etdiyi hallar və müddət istisna olmaqla, həmlələrə qarşı müdafiədən istifadə edirlər [BSM/QBSM].

#### Mülki obyektlər və hərbi obyektlər arasında fərqləndirmə

Norma 7. Münaqişə tərəfləri hər zaman mülki obyektlər və hərbi obyektlər arasında fərq qoymalıdır. Həmlələr yalnız hərbi obyektlərə qarşı yönəle bilər. Həmlələr mülki obyektlərə qarşı yönəle bilməz [BSM/QBSM].

Norma 8. Obyektlərə gəldikdə isə, hərbi obyektlər öz xarakterinə, yerinə, təyinatına və ya istifadəsinə görə hərbi əməliyyatlara əhəmiyyətli töhfə verən və tamamilə və ya qismən dağıdılması, ələ keçirilməsi və ya neytrallaşdırılması həmin məqamda mövcud olan şəraitdə aşkar hərbi üstünlük qazandıran obyektlərlə məhdudlaşır [BSM/QBSM].

Norma 9. Hərbi obyekt olmayan bütün obyektlər mülki obyektlərdir [BSM/QBSM].

Norma 10. Hərbi obyektlərə çevirmə müddəti və halları istisna olmaqla, mülki obyektlər həmlələrdən müdafiəyə malikdir [BSM/QBSM].

### Qarışıq xarakterli həmlələr

Norma 11. Qarışıq xarakterli həmlələr qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 12. Qarışıq xarakterli həmlələrə aiddir:

a) konkret hərbi obyektlərə yönəlməyən həmlələr;

b) konkret hərbi obyektlərə yönəldilə bilməyən döyüş üsullarının və vasitələrinin tətbiq edildiyi həmlələr;

c) beynəlxalq humanitar hüququn tələb etdiyi kimi, nəticələri məhdudlaşdırıla bilməyən döyüş üsullarının və vasitələrinin tətbiq edildiyi həmlələr;

və nəticə etibarilə bu halların hər birində hərbi obyektlərə və mülki şəxslərə və ya mülki obyektlərə fərq qoymadan zərbə endirən həmlələr [BSM/QBSM].

Norma 13. Şəhərdə, kənddə və ya mülki şəxslərin və ya mülki obyektlərin oxşar dərəcədə cəmləşdiyi digər ərazidə yerləşən, bir-birindən aşkar aralıda olan və fərqlənən bir sıra hərbi obyektləri vahid hərbi

hədəf kimi seçməkdən ibarət olan istənilən üsul və vasitələrlə edilən bombardman yolu ilə həmlələr qadağandır [BSM/QBSM].

#### Həmlələr zamanı mütənasiblik prinsipinə riayət

Norma 14. Əldə edilməsi ehtimal olunan konkret və birbaşa hərbi üstünlüyə nisbətdə hədsiz artıq olan sayda təsadüfi mülki əhali itkisinə, mülki şəxslərin yaralanmasına və mülki obyektlərə ziyan dəyməsinə və ya bunların hamısına eyni vaxtda səbəb olacağı gözlənilən həmlələr qadağandır [BSM/QBSM].

#### Həmlələr zamanı ehtiyat tədbirləri

Norma 15. Hərbi əməliyyatlar aparılarkən mülki əhaliyə, mülki şəxslərə və mülki obyektlərə aman verilməsinə daim qayğı göstərilməlidir. Mülki əhali arasında təsadüfi itkilərə, mülki şəxslərin yaralanmasına və mülki obyektlərə təsadüfi ziyan dəyməsinə yol verməmək və hər halda bunları minimuma endirmək məqsədilə bütün mümkün ehtiyat tədbirləri görülməlidir [BSM/QBSM].

Norma 16. Hər bir münaqişə tərəfi həmlə olunacaq obyektlərin hərbi obyektlər olduğunu yəqin etmək üçün mümkün olan hər şeyi etməlidir [BSM/QBSM].

Norma 17. Hər bir münaqişə tərəfi mülki əhali arasında təsadüfi itkilərə, mülki şəxslərin yaralanmasına və mülki obyektlərə təsadüfi ziyan dəyməsinə yol verməmək və hər halda bunları minimuma endirmək məqsədilə həmlə vasitələrini və üsullarını seçərkən praktik cəhətdən mümkün olan bütün ehtiyat tədbirlərini görməlidir [BSM/QBSM].

Norma 18. Hər bir münaqişə tərəfi həmlənin əldə edilməsi ehtimal olunan konkret və birbaşa hərbi üstünlüyə nisbətdə hədsiz artıq olan təsadüfi mülki əhali itkisinə, mülki şəxslərin yaralanmasına və mülki obyektlərə ziyan dəyməsinə və ya bunların hamısına eyni vaxtda səbəb olacağını gözlənilməsinə müəyyən etmək üçün mümkün olan hər şeyi etməlidir [BSM/QBSM].

Norma 19. Hər bir münaqişə tərəfi obyektin hərbi obyekt olmadığı, əldə edilməsi ehtimal olunan konkret və birbaşa hərbi üstünlüyə nisbətdə hədsiz artıq olan təsadüfi mülki əhali itkisinə, mülki şəxslərin yaralanmasına və mülki obyektlərə ziyan dəyməsinə və ya bunların hamısına eyni vaxtda səbəb olacağı gözlənilə bildiyi aşkar olan kimi həmlənin ləğv edilməsi və ya dayandırılması üçün mümkün olan hər şeyi etməlidir [BSM/QBSM].

Norma 20. Hər bir münaqişə tərəfi şəraitin imkan vermədiyi hallar istisna olmaqla, mülki əhaliyə zərər yetirə bilən həmlələr haqqında qabaqcadan səmərəli xəbərdarlıq etməlidir [BSM/QBSM].

Norma 21. Eyni əhəmiyyətli üstünlük əldə etmək üçün bir neçə hərbi obyekt arasından birisinin seçilməsi mümkün olarsa, elə obyekt seçilməlidir ki, ona həmlə zamanı mülki şəxslərin həyatı və mülki obyektlər üçün ən az təhlükə yaranacağı gözlənilir [BSM/ehtimal ki, QBSM].

#### Həmlələrin nəticələri barəsində ehtiyat tədbirləri

Norma 22. Münaqişə tərəfləri öz nəzarətləri altında olan mülki əhalini və mülki obyektləri həmlələrin nəticələrindən qorumaq üçün bütün mümkün ehtiyat tədbirlərini görməlidirlər [BSM/QBSM].

Norma 23. Hər bir münaqişə tərəfi praktik cəhətdən maksimum mümkün dərəcədə hərbi obyektləri əhalisi sıx olan ərazilərdə və ya onların yaxınlığında yerləşdirməkdən çəkinməlidir [BSM/ehtimal ki, QBSM].

Norma 24. Hər bir münaqişə tərəfi praktik cəhətdən maksimum mümkün dərəcədə öz nəzarətləri altında olan mülki şəxsləri və obyektləri hərbi obyektlərin yaxınlığındakı ərazilərdən uzaqlaşdırmalıdır [BSM/ehtimal ki, QBSM].

#### Xüsusi müdafiə altında olan şəxslər və obyektlər

##### Tibbi heyət, dini heyət, tibbi və dini obyektlər

Norma 25. Təyinatı sırf tibbi vəzifələrin yerinə yetirilməsi olan tibbi heyət istənilən şəraitdə hörmət və müdafiəyə malik olmalıdır. Öz humanitar vəzifələrindən kənara çıxaraq düşməyə ziyan vuran hərəkətlər etdikdə onlara aid şəxslər müdafiə hüququnu itirir [BSM/QBSM].

Norma 26. Hər hansı bir şəxsi tibb etikasına uyğun olan tibbi vəzifələri yerinə yetirdiyinə görə cəzalandırmaq və tibbi vəzifələri həyata keçirən şəxsləri tibb etikasına zidd hərəkətlər etməyə məcbur etmək qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 27. Təyinatı sırf dini vəzifələrin yerinə yetirilməsi olan dini heyət istənilən şəraitdə hörmət və müdafiəyə malik olmalıdır. Öz humanitar vəzifələrindən kənara çıxaraq düşməyə ziyan vuran hərəkətlər etdikdə onlara aid şəxslər müdafiə hüququnu itirir [BSM/QBSM].

Norma 28. Sırf tibbi məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş tibbi birləşmələr istənilən şəraitdə hörmət və müdafiəyə malik olmalıdır. Öz humanitar vəzifələrindən kənara çıxaraq düşməyə ziyan vuran hərəkətlərdə istifadə edildikdə onlar müdafiə hüququnu itirir [BSM/QBSM].

Norma 29. Sırf sanitariya daşımaları məqsədləri üçün nəzərdə tutulmuş sanitariya nəqliyyat vasitələri istənilən şəraitdə hörmət və müdafiəyə malik olmalıdır. Öz humanitar vəzifələrindən kənara çıxaraq düşməyə ziyan vuran hərəkətlərdə istifadə edildikdə, onlar müdafiə hüququnu itirir [BSM/QBSM].

Norma 30. Beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq Cenevrə Konvensiyaları ilə nəzərdə tutulmuş fərqləndirici emblemlərdən istifadə edən tibbi və dini heyət və obyektlərə həmlələr qadağandır [BSM/QBSM].

## Humanitar yardım göstərən təşkilatların heyət və obyektləri

Norma 31. Humanitar yardım göstərən təşkilatların heyəti hörmət və müdafiəyə malik olmalıdır [BSM/QBSM].

Norma 32. Humanitar yardımın göstərilməsi üçün istifadə edilən obyektlər hörmət və müdafiəyə malik olmalıdır [BSM/QBSM].

## Sülhün dəstəklənməsi üzrə misayada istifadə edilən heyət və obyektlər

Norma 33. Nə qədər ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə uyğun sülhün dəstəklənməsi üzrə missiyada istifadə edilən heyət və obyektlər beynəlxalq humanitar hüquqa müvafiq olaraq mülki şəxslərin və mülki obyektlərin malik olduğu müdafiə hüququndan istifadə edir, onlara qarşı həmlələr qadağandır [BSM/QBSM].

## Jurnalistlər

Norma 34. Hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak etməyə qədər, silahlı münaqişə ərazilərində peşəkar ezamiyyətlərdə olan mülki jurnalistlər hörmət və müdafiəyə malik olmalıdır [BSM/QBSM].

## Müdafiə altında olan zonalar

Norma 35. Yaralı, xəstə və mülki şəxsləri hərbi əməliyyatlardan qorumaq məqsədilə yaradılmış zonalara həmlələr qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 36. Münaqişə tərəflərinin razılığı ilə yaradılmış hərbsizləşdirilmiş zonalara həmlələr qadağandır [BSM/QSM].

Norma 37. Müdafiə olunmayan ərazilərə həmlələr qadağandır [BSM/QBSM].

## Mədəni sərvətlər

Norma 38. Hər bir münaqişə tərəfi mədəni sərvətlərə hörmətlə yanaşmalıdır.

A. Hərbi əməliyyatlar zamanı din, elm, incəsənət, təhsil və xeyriyyə məqsədləri üçün nəzərdə tutulmuş binalara, həmçinin tarixi abidələrə hərbi obyekt olmadığı təqdirdə ziyan dəyməsindən çəkinmək məqsədilə xüsusi qayğı göstərilməlidir.

B. Hərbi zərurətin təkidlə tələb etdiyi hallar istisna olmaqla, hər bir xalqın mədəni irsi üçün böyük əhəmiyyətə malik olan sərvətlər həmlə obyektinə ola bilməz.

[BSM/QBSM].

Norma 39. Hərbi zərurətin təkidlə tələb etdiyi hallar istisna olmaqla, hər bir xalqın mədəni irsi üçün böyük əhəmiyyətə malik olan sərvətlərin onların dağıdılması və ya zədələnməsinə gətirə çıxara bilən məqsədlərlə istifadəsi qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 40. Hər bir münafişə tərəfi mədəni sərvətləri müdafiə etməlidir.

A. Din, xeyriyyə, təhsil, bədii və elmi müəssisələrin, tarixi abidələrin, incəsənət və elm əsərlərini istənilən vasitə ilə ələ keçirmək, dağıtmaq və ya qəsdən ziyan vurmaq qadağandır.

B. Hər bir xalqın mədəni irsi üçün böyük əhəmiyyətə malik olan mədəni sərvətlərə qarşı hər hansı bir formada oğurlama, soyğunçuluq və ya qeyri-qanuni mənimsəmə aktı, həmçinin bu sərvətlərə qarşı istənilən vandalizm aktları qadağandır.

[BSM/QBSM].

Norma 41. İşğalçı dövlət işğal edilmiş ərazilərdən mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni çıxarılmasının qarşısını almalı və qeyri-qanuni çıxarılmış mədəni sərvətlərin işğal edilmiş ərazilərin səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarına qaytarmalıdır [BSM/QBSM].

## Tərkibində təhlükəli qüvvələr olan qurğular və tikililər

Norma 42. Əgər tərkibində təhlükəli qüvvələr olan qurğu və tikilələrə, yəni beton və torpaq bəndlərə, atom-elektrik stansiyalarına, həmçinin orada və ya onların yaxınlığında olan digər tikilələrə həmlə edilirsə, təhlükəli qüvvələrin çıxması və daha sonra mülki əhali arasında ağır itkilərin olmaması üçün xüsusi qayğı göstərilməlidir [BSM/QBSM].

## Təbii mühit

Norma 43. Hərbi əməliyyatların aparılmasına dair ümumi prinsiplər təbii mühitə də tətbiq edilir.

A. Hərbi obyekt olduğu hallar istisna olmaqla təbii mühitin heç bir hissəsi həmlə obyektinə ola bilməz.

B. Hərbi zərurətin təkidlə tələb etmədiyi təqdirdə təbii mühitin istənilən hissəsinin məhv edilməsi qadağandır.

C. Təbii mühitə vurulan kənar ziyanın əldə edilməsi ehtimal olunan konkret və birbaşa hərbi üstünlüyə nisbətə hədsiz artıq olmasına səbəb olması ehtimal edilən hərbi obyektə həmlələr qadağandır.

[BSM/QBSM].

Norma 44. Müharibə aparılması üsullarının və vasitələrinin tətbiqi zamanı təbii mühitin mühafizəsi və qorunması lazımi səviyyədə nəzərə alınmalıdır. Hərbi əməliyyatlar aparılarkən təbii mühitə təsadüfi ziyan vurulmaması və ya hər halda onun minimuma edirilməsi üçün bütün mümkün ehtiyat tədbirləri görülməlidir. Müəyyən hərbi əməliyyatların təbii mühit üçün nəticələri barədə dəqiq elmi məlumatların olmaması münafişə tərəfini belə ehtiyat tədbirlərinin görülməsindən azad etmir [BSM/ ehtimal ki,QBSM].

Norma 45. Təbii mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ciddi ziyan vurmaq məqsədi güdən və ya belə ziyan vuracağı gözlənilən müharibə aparılması üsullarının və vasitələrinin tətbiqi qadağandır. Təbii mühitin dağıdılmasının silah qismində istifadəsi qadağandır [BSM/ehtimal ki, QBSM].

## Müharibə aparılmasının konkret üsulları

### Aman vermədən imtina

Norma 46. Heç kəsi sağ qoymamağı əmr etmək, düşməni bununla hədələmək və ya bu əsasda döyüş əməliyyatları aparmaq qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 47. Sıradan çıxmış sayılan şəxsləri həmləyə məruz qoymaq qadağandır. Aşağıdakı hallarda hər hansı şəxs sıradan çıxmış sayılır:

a) düşmən tərəfin hakimiyyətində olduqda;

b) huşu özündə olmadıqda, gəmi qəzasına uğradıqda və ya yaralanma və ya xəstələnmə nəticəsində özünü müdafiə etməyə qadir olmadıqda;

c) təslim olmaq niyyətini aydın ifadə etdikdə, bu şərtlə ki, həmin şəxs düşmənçilik hərəkətindən çəkənsin və qaçmağa cəhd göstərməsin.

[BSM/QBSM].

Norma 48. Qəzaya uğrayan uçuş aparatını paraşütlə tərk edən heç bir şəxs yerə endiyi müddətdə həmləyə məruz qala bilməz [BSM/QBSM].

### Mülkiyyətin dağıdılması və ələ keçirilməsi

Norma 49. Münaqişə tərəfləri düşmən tərəfə məxsus hərbi avadanlığı qənimət qismində ələ keçirə bilər [BSM].

Norma 50. Hərbi zərurətin təkidlə tələb etmədiyi təqdirdə düşmən mülkiyyətinin dağıdılması və ələ keçirilməsi qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 51. İşğal edilmiş ərazilərdə:

- a) hərbi əməliyyatlar üçün istifadə edilə bilən daşınan ictimai mülkiyyət müsadirə edilə bilər;
- b) daşınan ictimai mülkiyyət uzufukt normasına uyğun idarə edilməlidir; və
- c) hərbi zərurətin təkidlə tələb etdiyi hallar istisna olmaqla, şəxsi mülkiyyətə hörmətlə yanaşılmalı və müsadirə edilməməlidir;

[BSM].

Norma 52. Soyğunçuluq qadağandır [BSM/QBSM].

### Mülki əhali arasında aclıqdan istifadə edilməsi və humanitar yardım

Norma 53. Mülki şəxslərə qarşı aclıqdan müharibə aparılması üsulu kimi istifadə edilməsi qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 54. Mülki əhalinin sağ qalması üçün zəruri olan obyektləri həmləyə məruz qoymaq, məhv etmək, başqa yerə aparmaq və ya yararsız hala salmaq qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 55. Münaqişə tərəfləri ehtiyacı olan mülki şəxslərə hər hansı bir əlverişsiz fərq qoyulmadan və qərəzsiz xarakter daşıyan humanitar yardımın tez və maneəsiz nəqlinə icazə verməli və ona yardım etməlidir və bu halda münaqişə tərəfləri ona nəzarət etmək hüququna malikdir [BSM/QBSM].

Norma 56. Münaqişə tərəfləri yardım əməliyyatlarında iştirak edən səlahiyyətli heyətin vəzifələrini yerinə yetirmək üçün zəruri olan hərəkət azadlığını təmin etməlidir. Yalnız kəskin hərbi zərurət halında onun hərəkəti müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər [BSM/QBSM].

### Yalan

Norma 57. Beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozmadıqda hərbi hiylələr qadağan deyildir [BSM/QBSM].

Norma 58. Ağ rəngli barışıq bayrağının qeyri-qanuni istifadəsi qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 59. Cenevrə Konvensiyalarında qeyd edilmiş fərqləndirici emblemlərdən qeyri-qanuni istifadə qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 60. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının emblemindən və formalı geyimindən istifadə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının icazəsi olmadan qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 61. Beynəlxalq səviyyədə tanınmış digər emblemlərdən qeyri-qanuni istifadə qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 62. Düşmən tərəfin bayraqlarından, hərbi emblemlərindən, hərbi fərqləndirmə nişanlarından və ya formalı geyimindən istifadə qadağandır [BSM/ehtimal ki, QBSM].

Norma 63. Neytral dövlətlərin və ya münaqişənin tərəfi olmayan başqa dövlətlərin bayraqlarından, hərbi emblemlərindən, hərbi fərqləndirmə nişanlarından və ya formalı geyimindən istifadə qadağandır [BSM/ehtimal ki, QBSM].

Norma 64. Döyüş əməliyyatlarının müvəqqəti atəşkəsi haqqında sazişə bel bağlayan düşməne həmlə etmək məqsədilə belə saziş bağlamaq qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 65. Düşməni xəyanət yolu ilə öldürmək, yaralamaq və ya əsir götürmək qadağandır [BSM/QBSM].

### Düşmənlə danışıqlar

Norma 66. Komandirlər istənilən əlaqə vasitəsilə düşmənçilik xarakteri daşımayan danışıqlara gedə bilər. Belə danışıqlar vicdanlı mövqə əsasında aparılmalıdır [BSM/QBSM].

Norma 67. Parlamentyorlar toxunulmazdır [BSM/QBSM].

Norma 68. Parlamentyorların gəlişinin vura biləcəyi ziyanın qarşısı alınması üçün komandirlər zəruri ehtiyat tədbirlərini görə bilər [BSM/QBSM].

Norma 69. Düşmən tərəfə ziyan vura biləcək və beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətlərin törədilməsi üçün öz imtiyazlı statusundan istifadə edən parlamentyorlar toxunulmazlıq hüququnu itirir [BSM/QBSM].

## Silahdan istifadə

### Silahdan istifadəyə dair ümumi prinsiplər

Norma 70. Hədsiz ziyan və ya lüzumsuz itiriblər doğuran müharibə aparılması üsullarının və vasitələrinin tətbiqi qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 71. Seçimsiz təsirli silahın tətbiqi qadağandır [BSM/QBSM].

## Zəhərlər

Norma 72. Zəhər və ya zəhərlənmiş silahdan istifadə qadağandır [BSM/QBSM].

## Bioloji silah

Norma 73. Bioloji silahdan istifadə qadağandır [BSM/QBSM].

## Kimyəvi silah

Norma 74. Kimyəvi silahdan istifadə qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 75. İğtişəşlərlə mübarizə üçün nəzərdə tutulmuş maddələrin müharibə aparılması üsulu qismində tətbiqi qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 76. Herbisidlərin

a) mahiyyətinə görə qadağan edilmiş kimyəvi silah olduqda;

b) mahiyyətinə görə qadağan edilmiş bioloji silah olduqda;

c) hərbi obyekt olmayan bitkilərə qarşı yönəldikdə;

d) onların tətbiqi əldə edilməsi ehtimal olunan konkret və birbaşa hərbi üstünlüyə nisbətə hədsiz artıq olan təsadüfi mülki əhali itkisinə, mülki şəxslərin yaralanmasına və mülki obyektlərə ziyan dəyməsinə və ya bunların hamısına eyni vaxtda səbəb olacağı təqdirdə; və ya

e) onların tətbiqi təbii mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ciddi ziyan vuracağı təqdirdə müharibə aparılması üsulu qismində istifadəsi qadağandır.

[BSM/QBSM].

## Asanlıqla açılan güllələr

Norma 77. İnsan bədənində asanlıqla açılan və ya yastılanan güllələrin istifadəsi qadağandır [BSM/QBSM].

## Partlayan güllələr

Norma 78. İnsan bədənində partlayan güllələrin insanlara qarşı tətbiqi qadağandır [BSM/QBSM].

## Əsas təyinatı aşkarlana bilməyən qəlpələrlə zədə vurmaq olan silahlar

Norma 79. Əsas təyinatı aşkarlana bilməyən qəlpələrlə zədə vurulması olan silahların istifadəsi qadağandır [BSM/QBSM].

## Mina-tələlər

Norma 80. Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə xüsusi müdafiə hüququna malik şəxs və ya obyektlərlə hər hansı yolla bağlı və ya assosiasiya edilə bilən və ya mülki şəxslərin diqqətini cəlb edə bilən mina-tələlərin tətbiqi qadağandır [BSM/QBSM].

## Yerüstü minalar

Norma 81. Yerüstü minaların tətbiqi zamanı onların seçimsiz xarakterli təsirinə nəticələrini minimuma endirilməsi məqsədilə xüsusi ehtiyat tədbirləri görülməlidir [BSM/QBSM].

Norma 82. Yerüstü minaları tətbiq edən münaqişə tərəfi imkan daxilində onların yerlərini qeydiyyatda almalıdır [BSM/ehtimal ki, QBSM].

Norma 83. Yerüstü minalar tətbiq etmiş münaqişə tərəfi fəal döyüş əməliyyatları başa çatdıqdan sonra ərazini onlardan təmizləməli və ya hər hansı bir yolla onları mülki şəxslər üçün təhlükəsiz etməli və ya ərazinin onlardan təmizlənməsinə yardım göstərməlidir [BSM/QBSM].

## Yandırıcı silah

Norma 84. Yandırıcı silah tətbiq edildiyi halda mülki əhali arasında təsadüfi insan tələfatı, mülki şəxslərin yaralanması və mülki obyektlərə təsadüfi ziyan vurulmasından qaçılması və ya hər halda onların minimuma endirilməsi məqsədilə xüsusi ehtiyat tədbirləri görülməlidir [BSM/QBSM].

Norma 85. Şəxsi sıradan çıxarmaq üçün daha az zərərli silahın tətbiq edilməsi mümkün olmadığı hallar istisna olmaqla, yandırıcı silahın insanlara qarşı tətbiqi qadağandır [BSM/QBSM].

## Koredici lazer silahı

Norma 86. Təyinatı xüsusilə hərbi əməliyyatlarda müstəsna olaraq və ya o cümlədən optik cihazlardan istifadə etməyən insanın görmə orqanlarına daimi korluq gətirən lazer silahının tətbiqi qadağandır [BSM/QBSM].

## Mülki şəxslər və sıradan çıxmış şəxslərlə rəftar

### Əsas zəmanətlər

Norma 87. Mülki şəxslər və sıradan çıxmış şəxslərlə insani rəftar edilməlidir [BSM/QBSM].

Norma 88. Beynəlxalq humanitar hüquq tətbiq edilən zaman irqə, dəri rənginə, cinsə, dilə, dinə və ya etiqada, siyasi və ya digər əqidəyə, milli və ya sosial mənşəyə, əmlak vəziyyətinə, doğuma və ya digər statusa, eləcə də bu kimi başqa oxşar meyarlara görə heç bir əlverişsiz fərq qoymaq olmaz [BSM/QBSM].

Norma 89. Qətlər qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 90. İşgəncələr, qeyri-insani və ya qəddar rəftar və insan ləyaqətinə qarşı qəsd, xüsusən təhqiredici və alçaldıcı rəftar qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 91. Cismani cəzalar qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 92. Ümumi qəbul edilmiş tibbi normalara uyğun gəlməyən və müvafiq şəxsin tibbi durumunun tələb etmədiyi tibbi və ya elmi təcrübələr və ya istənilən digər tibbi prosedurlar həyata keçirmək və ya xəsarət yetirmək qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 93. Zorlama və seksual zorakılığın digər formaları qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 94. Bütün formalarda köləlik və qul alveri qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 95. Əvəzedilməyən və ya alçaldıcı məcburi əmək qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 96. Girov götürmək qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 97. Canlı sipər qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 98. Zorla yoxolmalar qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 99. Özbaşına azadlıqdan məhrum etmə qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 100. Bütün əsas məhkəmə zəmanətlərini təmin edən ədalətli məhkəmə təhqiqatından savayı heç kim mühakimə və ya məhkum edilə bilməz [BSM/QBSM].

Norma 101. Heç bir şəxs hər hansı hərəkəti və ya hərəkətsizliyi törədərkən ona şamil edilən milli qanunvericilik və ya beynəlxalq hüquq normalarına əsasən cinayət sayılmayan həmin hərəkətə və ya hərəkətsizliyə görə cinayət əməlinə təqsirləndirilə və ya məhkum edilə bilməz; eləcə də, cinayətin törədildiyi anda tətbiq edilə bilən cəzadan daha ağır olan cəza təyin edilməməlidir [BSM/QBSM].

Norma 102. Şəxsi (fərdi) cinayət məsuliyyətinə əsaslanmadan, heç bir şəxs cinayət əməlinə görə məhkum edilə bilməz [BSM/QBSM].

Norma 103. Kollektiv cəzalar qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 104. Mülki şəxslərin və sıradan çıxmış şəxslərin əqidəsi və dini mərasimlərinə hörmətlə yanaşılmalıdır [BSM/QBSM].

Norma 105. Ailə həyatına imkan daxilində hörmətlə yanaşılmalıdır [BSM/QBSM].

## Kombatantlar və hərbi əsir statusu

Norma 106. Kombatantlar hücumda və ya hücum hazırlıq olan hərbi əməliyyatda iştirak edərkən özlərini mülki əhalidən fərqləndirməlidirlər. Onlar bu tələbi yerinə yetirmədikdə hərbi əsir statusunu almaq hüququnu itirir [BSM].

Norma 107. Casusluq edərkən əsir götürülmüş kombatantların hərbi əsir statusu almaq hüququna malik deyildir. Onlar ilkin məhkəmə istintaqı olmadan məhkum edilə və ya cəzalandırıla bilməz [BSM].

Norma 108. I Əlavə Protokolda göstəriləyi kimi, muzdluların kombatant və ya hərbi əsir statusu almaq hüququ yoxdur. Onlar ilkin məhkəmə istintaqı olmadan məhkum edilə və ya cəzalandırıla bilməz [BSM].

## Yaralı, xəstə və gəmi qəzasına uğrayanlar

Norma 109. Şərait imkan verdikdə və xüsusən döyüşdən sonra hər bir münaqişə tərəfi heç bir əlverişsiz fərq qoymadan yaralıları, xəstələri və gəmi qəzasına uğrayanları axtarmaq, yerdən götürmək və təxliyə etmək üçün təxirə salınmadan bütün mümkün tədbirləri görməlidir [BSM/QBSM].

Norma 110. Yaralıları, xəstələri və gəmi qəzasına uğrayanları maksimum mümkün dərəcədə və ən qısa müddətdə vəziyyətlərinin tələb etdiyi tibbi yardımı və qayğını almalıdır. Onlar arasında tibbi mülahizələrdən başqa, heç bir mülahizəyə görə fərq qoyulmamalıdır [BSM/QBSM].

Norma 111. Hər bir münaqişə tərəfi yaralıları, xəstələri və gəmi qəzasına uğrayanları pis rəftardan və şəxsi əmlaklarının qarət edilməsindən qorumaq üçün bütün mümkün tədbirləri görməlidir [BSM/QBSM].

## Ölülər

Norma 112. Şərait imkan verdikdə və xüsusən döyüşdən sonra hər bir münaqişə tərəfi heç bir əlverişsiz fərq qoymadan ölüləri axtarmaq və daşımaq üçün təxirə salınmadan bütün mümkün tədbirlər görməlidir [BSM/QBSM].

Norma 113. Hər bir münaqişə tərəfi ölülərin qarət edilməsinin qarşısını almaq üçün bütün mümkün tədbirləri görməlidir. Ölülərin cəsədləri üzərində təhqirlər qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 114. Münaqişə tərəfləri ölənlərin cəsədlərinin həmin ölkənin xahişi ilə və ya ölənlərin yaxın qohumlarının xahişi ilə vətənə qaytarılmasına kömək etməyə çalışmalıdırlar. Onlar ölənlərin şəxsi əşyalarını qaytarmalıdır [BSM].

Norma 115. Ölənlər layiqli dərəcədə dəfn olunmaqla, onların məzarlarına hörmət göstərilməli və layiqli şəkildə qorunmalıdır [BSM/QBSM].

Norma 116. Ölənlərin identifikasiyasının həyata keçirilməsinin mümkün olması üçün hər bir münaqişə tərəfi dəfn etməzdən əvvəl bütün əldə olan məlumatları qeydiyyatda almalı və məzarların yerini işarələməlidir [BSM/QBSM].

## İtkin düşmüş şəxslər

Norma 117. Silahlı münaqişə nəticəsində itkin düşmüş şəxslərin taleyinin aydınlaşdırılması üçün hər bir münaqişə tərəfi praktiki olaraq bütün mümkün tədbirləri görməli və onların taleyi barəsində əldə etdiyi istənilən məlumatı bu şəxslərin ailə üzvlərinə verməlidir [BSM/QBSM].

## Azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər

Norma 118. Azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərə sığınacaq, həmçinin kifayət qədər ərzaq və su və müvafiq geyim və tibbi yardım təqdim edilməlidir [BSM/QBSM].

Norma 119. Azadlıqdan məhrum edilmiş qadınlar, ailələrin birgə saxlanması halları istisna olmaqla, kişilər üçün nəzərdə tutulmuş binalardan ayrı binalarda saxlanılmalı və qadınların birbaşa nəzarəti altında olmalıdır [BSM/QBSM].

Norma 120. Azadlıqdan məhrum edilmiş uşaqlar, ailələrin birgə saxlanması halları istisna olmaqla, böyüklər üçün binalardan ayrı binalarda saxlanılmalıdır [BSM/QBSM].

Norma 121. Azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər hərbi əməliyyatlar zonasından kifayət qədər uzaqda yerləşən və sağlamlığa və gigiyenaya təminat verən binalarda saxlanılmalıdır [BSM/QBSM].

Norma 122. Azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərdən şəxsi əşyaların alınması qadağandır [BSM/QBSM].

Norma 123. Azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin şəxsi məlumatları qeydə alınmalıdır [BSM/QBSM].

Norma 124.

A. Beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı BQXK-nə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlanılma şəraitini yoxlamaq və bu şəxslər və onların ailələri ilə əlaqəni bərpa etmək məqsədilə bütün azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərə müntəzəm çıxış təqdim edilməlidir [BSM].

B. Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı BQXK azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlanılma şəraitini yoxlamaq və bu şəxslər və onların ailələri ilə əlaqəni bərpa etmək məqsədilə münaqişə ilə bağlı olan səbəblərdən azadlıqdan məhrum edilmiş bütün şəxslərə baş çəkmək üçün öz xidmətlərini münaqişə tərəflərinə təklif edə bilər [QBSM].

Norma 125. Azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərə yazışmanın tezliyi və hakimiyyət orqanları tərəfindən senzura zərurəti ilə bağlı məntiqi şərtlərə riayət edilməsilə öz ailələrilə yazışmağa icazə verilməlidir [BSM/QBSM].

Norma 126. İnternə edilmiş mülki şəxslər və qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə ilə bağlı azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərə praktiki cəhətdən mümkün dərəcədə öz yaxınları ilə görüşlərə icazə verilməlidir [QBSM].

Norma 127. Azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin şəxsi əqidəsi və dini praktikasına hörmətlə yanaşılmalıdır [BSM/QBSM].

Norma 128.

A. Fəal döyüş əməliyyatları başa çatdıqdan dərhal sonra hərbi əsirlər azad edilməli və vətənə qaytarılmalıdır [BSM].

B. İnternə edilmiş mülki şəxslər ən gec fəal döyüş əməliyyatları qurtardıqdan sonra mümkün qədər tezliklə onların internə edilməsini zəruri edən səbəblər aradan qalxan kimi dərhal sonra azad edilməlidir [BSM].

C. Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə ilə bağlı səbəblərlə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər onların azadlıqdan məhrum edilməsini zəruri edən səbəblər aradan qalxan kimi dərhal sonra azad edilməlidir [QBSM].

Yuxarıda qeyd edilmiş şəxslərin azadlıqdan məhrum edilməsi barələrində cinayət-prosesual hərəkətləri aparılarsa və ya qanuni şəkildə çıxarılmış məhkəmə hökmünə müvafiq cəza müddətini çəkməsi təqdirində davam edə bilər.

## Köçürülmə və köçürülmüş şəxslər

Norma 129.

A. Beynəlxalq silahlı münaqişə tərəfləri işğal etdikləri ərazilərin mülki əhalisini müvafiq mülki şəxslərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurətindən və ya hərbi xarakterli səbəblərin təkidli tələbindən savayı tamamilə və ya qismən deportasiya edə və ya zorla köçürə bilməz [BSM].

B. Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə tərəfləri mülki əhalini müvafiq mülki şəxslərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurətindən və ya hərbi xarakterli səbəblərin təkidli tələbindən savayı münaqişə ilə bağlı səbəblərdən tamamilə və ya qismən zorla köçürülməsi barədə əmr verə bilməz [QBSM].

Norma 130. Dövlətlər öz mülki əhalisinin bir hissəsini işğal etdikləri əraziyə deportasiya edə və ya köçürə bilməz [BSM].

Norma 131. Köçürülmə həyata keçirilərkən bütün mümkün tədbirlər görülməlidir ki, müvafiq mülki şəxslərin qəbul edilməsi zamanı lazımi qalmaq yerləri, gigiyena, sağlamlığının qorunması, təhlükəsizlik,

qıda və eyni ailənin üzvlərinin ayrı düşməməsi baxımından qənaətbəxş şərait təmin olunsun [BSM/QBSM].

Norma 132. Köçürülməni zəruri etmiş səbəblər aradan qalxan kimi dərhal sonra köçürülmüş şəxslərin öz evlərinə və ya adətən qaldıqları yerlərə təhlükəsiz qayıtmaq hüququ var [BSM/QBSM].

Norma 133. Köçürülmüş şəxslərin mülkiyyət hüquqlarına hörmətlə yanaşılmalıdır [BSM/QBSM].

### Xüsusi müdafiə altında olan digər şəxslər

Norma 134. Silahlı münaqişənin toxunduğu qadınların müdafiə, tibbi xidmətlər və yardım üzrə xüsusi ehtiyacları nəzərə alınmalıdır [BSM/QBSM].

Norma 135. Silahlı münaqişənin toxunduğu uşaqların xüsusi hörmət və müdafiə edilməsi hüququna malikdir [BSM/QBSM].

Norma 136. Uşaqlar silahlı qüvvələr və ya silahlı birləşmələrə cəlb edilməməlidir [BSM/QBSM].

Norma 137. Uşaqların hərbi əməliyyatlarda iştirakına yol verilməməlidir [BSM/QBSM].

Norma 138. Silahlı münaqişənin toxunduğu qocaların, zəiflərin və əlillərin xüsusi hörmət və müdafiə edilməsi hüququna malikdir [BSM/QBSM].

### İmplementasiya

#### Beynəlxalq humanitar hüquqa əməl olunması

Norma 139. Hər bir silahlı münaqişə tərəfi beynəlxalq humanitar hüquqa əməl etməli və öz silahlı qüvvələri, həmçinin faktiki olaraq onun əmrləri və ya rəhbərliyi və nəzarəti altında fəaliyyət göstərən şəxslər və ya qruplaşmalar tərəfindən ona əməl olunmasını təmin etməlidir [BSM/QBSM].

Norma 140. Beynəlxalq humanitar hüquqa əməl etmək və əməl olunmasını təmin etmək öhdəliyi qarşılıqlılıq prinsipindən asılı deyil [BSM/QBSM].

Norma 141. Zərurət yarandıqda hər bir dövlət müvafiq səviyyələrdə hərbi komandirlərə beynəlxalq humanitar hüququn tətbiqi haqqında məsləhət verə bilən hüquq məsləhətçilərinin olmasını təmin etməlidir [BSM/QBSM].

Norma 142. Dövlətlər və münaqişə tərəfləri öz silahlı qüvvələrini beynəlxalq humanitar hüquq barəsində təlimatlandırmalıdır [BSM/QBSM].

Norma 143. Dövlətlər mülki əhali tərəfindən beynəlxalq humanitar hüququn öyrənilməsini həvəsləndirməlidir [BSM/QBSM].

#### Beynəlxalq humanitar hüquqa əməl olunmasının təmin edilməsi

Norma 144. Dövlətlər silahlı münaqişə tərəflərini beynəlxalq humanitar hüquq pozuntularına həvəsləndirə bilməz. Onlar beynəlxalq humanitar hüquq pozuntularının qarşısını almaq üçün mümkün dərəcədə öz təsir gücündən istifadə etməlidir [BSM/QBSM].

Norma 145. Beynəlxalq hüquq tərəfindən qadağan olunmadıqda müharibə edənlərin repressaliləri ciddi şərtlərə cavab verməlidir [BSM].

Norma 146. Müharibə edən tərəflərə Cenevrə Konvensiyalarının müdafiəsi altında olan şəxslərə qarşı repressalilər tətbiq etmək qadağandır [BSM].

Norma 147. Cenevrə Konvensiyaları və Mədəni sərvətlərin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyasının müdafiəsi altında olan obyektlərə qarşı yönəlmiş repressalilərin tətbiqi qadağandır [BSM].

Norma 148. Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişə tərəflərinin repressalilərdən istifadə etmək hüququ yoxdur. Hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən və ya iştirakını dayandırmış şəxslərə qarşı digər eks-tədbirlər də qadağandır [QBSM].

### Cavabdehlik və kompensasiya

Norma 149. Dövlət ona aid edilən beynəlxalq humanitar hüquq pozuntularına, o cümlədən:

- a) onun orqanları, o cümlədən silahlı qüvvələri tərəfindən törədilmiş pozuntulara;

- b) dövlət hakimiyyəti elementlərini həyata keçirməyə səlahiyyət verdiyi şəxslər və ya təsisatlar tərəfindən törədilmiş pozuntulara;
- c) faktiki olaraq onun əmrləri və ya rəhbərliyi və ya nəzarəti altında fəaliyyət göstərən qruplar və ya şəxslər tərəfindən törədilmiş pozuntulara;
- d) dövlətin xəbəri olduğu və öz əməlləri kimi etiraf etdiyi ayrı-ayrı şəxslər və ya qruplar tərəfindən törədilmiş pozuntulara görə məsuliyyət daşıyır.

[BSM/QBSM].

Norma 150. Beynəlxalq humanitar hüquq pozuntularına görə məsuliyyət daşıyan dövlət vurduğu ziyanı tam ödəməlidir [BSM/QBSM].

## Fərdi (şəxsi) məsuliyyət

Norma 151. Ayrı-ayrı şəxslər törətdikləri müharibə cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyəti daşıyır [BSM/QBSM].

Norma 152. Komandirlər və digər rəislər əmrlərlə törədilmiş müharibə cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyəti daşıyırlar [BSM/QBSM].

Norma 153. Komandirlər və digər rəislər təbəçiliyində olan şəxslərin müharibə cinayətləri törətməsini və ya törətmək istəməsini bildikdə və ya bilməli olduqda və öz səlahiyyətləri daxilində cinayətlərin qarşısını almaq və ya belə cinayətlər törədilmişsə onları törədən şəxslərin cəzalandırılması üçün bütün lazımi və ağılabatan tədbirləri görməmişsə, bu şəxslər tərəfindən törədilmiş müharibə cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyəti daşıyırlar [BSM/QBSM].

Norma 154. Hər bir kombatant açıq-aydın qanunsuz olan əmrə tabe olmamalıdır [BSM/QBSM].

Norma 155. Rəisin əmrinə tabe olma tabeli şəxsin əmr edilmiş hərəkətin qanunsuz olduğunu bildikdə və ya bu hərəkətin açıq-aydın qanunsuz xarakterini bilməli olduqda tabeli şəxsi cinayət məsuliyyətindən azad etmir [BSM/QBSM].

## Müharibə cinayətləri

Norma 156. Beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları müharibə cinayətləri sayılır [BSM/QBSM].

Norma 157. Dövlətlərin öz milli məhkəmələrinə müharibə cinayətlərinə dair universal yurisdiksiya vermək hüququ var [BSM/QBSM].

Norma 158. Dövlətlər vətəndaşları və ya silahlı qüvvələri tərəfindən və ya ərazilərində törədilməsi iddia edilən müharibə cinayətlərini təhqiq etməli və zəruri hallarda şübhəli bilinənlərin məhkəmə təqibini həyata keçirməlidirlər. Onlar həmçinin üzərində yurisdiksiyaya malik olduğu digər müharibə cinayətlərinə dair istintaq aparmalı və zəruri hallarda şübhəli bilinənlərin məhkəmə təqibini həyata keçirməlidirlər [BSM/QBSM].

Norma 159. Döyüş əməliyyatlarının sonunda, hakimiyyətdə olan orqanlar müharibə cinayətlərində şübhəli bilinən və ya törədilməsində ittiham edilən və ya onların törədilməsinə görə məhkum olunmuş şəxslər istisna olmaqla, qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişədə iştirak etmiş və ya silahlı münaqişə ilə bağlı səbəblərə görə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərə mümkün qədər daha geniş amnistiya verilməsinə səy göstərirlər [QBSM].

Norma 160. Müddətin keçməsi müharibə cinayətlərinə tətbiq edilə bilməz [BSM/QBSM].

Norma 161. Dövlətlər müharibə cinayətlərini araşdırmaq və şübhəli bilinənlərin məhkəmə təqibini aparmaq məqsədilə mümkün dərəcədə bir-birilə əməkdaşlıq etməyə bütün səyləri ilə çəhd göstərməlidir [BSM/QBSM].